

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΥΠΟΔΕΞΕΩΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

ΥΠΟ

ΦΑΙΔΩΝΟΣ ΚΟΥΚΟΥΛΕ

Ποῖον ἦτο τὸ σχῆμα τῶν ὑποδημάτων, τὰ ὅποια ἐφόρουν οἱ Βυζαντινοὶ καὶ πῶς ταῦτα ὠνομάζοντο, ἐκ δύο πηγῶν δυνάμεθα νὰ πληροφορηθῶμεν, πρῶτον ἐκ τῶν εἰκόνων, εἴτε ἐν χειρογράφοις εἶναι αὐται, εἴτε τοιχογραφίαι, εἴτε παραστάσεις ἐπὶ κομποτεχνημάτων, δεύτερον ἐκ τῶν ἀγαλμάτων, καὶ τρίτον, ἐκ τῶν πληροφοριῶν τῶν συγγραφέων καὶ τῶν διαφόρων ἐγγράφων καὶ ποιημάτων. Αἱ πηγαὶ ὅμως αὗται ἔχουσι τὰ μειονεκτήματά των· οἱ ζωγραφίζοντες δῆλα δὴ τὰς εἰκόνας, μὴ προσέχοντες εἰς τὰς λεπτομερείας, πολλάκις ὑποδηλώνουσιν ἢ ἀναπαριστῶσι τὸ ὑπόδημα· ἀφ' ἑτέρου τὰ φορέματα τῶν παριστανομένων προσώπων εἶναι πολλάκις τόσον μακρά, ὥστε νὰ ἐπικαλύπτωσιν ὅλον τὸ ὑπόδημα καὶ μόνον τμῆμα τοῦ προσθίου μέρους ν' ἀφίνωσι νὰ φαίνεται.

Δὲν ἀρνούμεθα βεβαίως ὅτι ὑπάρχουσι καὶ ζωγραφίαι, καὶ μάλιστα αἱ παριστῶσαι ποιμένας, κυνηγοὺς καὶ ἐφίππους, πρὸς δὲ καὶ ἀγάλματα σαφεστέραν τοῦ Βυζαντινοῦ ὑποδήματος παρέχοντα ἰδέαν, καὶ ταύτην ὅμως πάντοτε οὐχὶ πλήρη.

Καὶ τὰ κείμενα δὲ μᾶς δυσκολεύουσι τὴν κατανόησιν μεταχειριζόμενα ἀρχαῖα ὀνόματα, τὰ ὅποια ἀσφαλῶς εἶχον ἐκλίπει καθ' οὓς χρόνους ταῦτα ἐγράφοντο, οἷον κοινόρους καὶ ἐμβάδας καὶ κρηπίδας καὶ τὰ ὅμοια, πρὸς δὲ καὶ γενικὰ ὀνόματα, οἷον ὑποδήματα, καλίγια, πέδιλα, ἅτινα ὅμως κατὰ ἐποχάς, ἐδήλουν καὶ ὠρισμένων ὑποδημάτων εἶδος. Παρὰ ταῦτα, τῇ βοηθείᾳ τῶν ἀνωτέρω πηγῶν, εἰς ἃς καὶ ἄλλαι δευτερεύουσαι προστίθενται, καὶ τῆς μελέτης τοῦ Νεοελληνικοῦ χωρικοῦ ὑποδήματος, ὅπερ σφῆζει καὶ Βυζαντινὰ ὀνόματα, καὶ ἐν μέρει, παρὰ τοῦ χρόνου τὴν πάροδον, καὶ τὸ μεσαιωνικὸν σχῆμα, θὰ προσπαθήσωμεν νὰ εἰπώμεν ὀλίγα τινὰ περὶ τῆς ὑποδέσεως τῶν Βυζαντινῶν.

Προτοῦ ἐν τούτοις εἰς τὸ κύριον ἡμῶν θέμα εἰσέλθωμεν, δὲν θὰ ἦτο ἴσως ἄσκοπον νὰ ὑποβάλλωμεν τὴν ἐρώτησιν· ἄρά γε ἦσαν πάντοτε ὑποδεδεμένοι οἱ Βυζαντινοὶ ἢ μὴ καὶ ἡ ἀνυποδησία δὲν ἦτο ἀσυνήθης παρ' αὐτοῖς;

Κατὰ κανόνα τότε εὐπρεπὲς ἐθεωρεῖτο νὰ ἐξέρχηται τις ὑποδεδεμένος ὁ Χρυσόστομος, πρὸς τοὺς ἀκροατάς του ἀπευθυνόμενος, ἔλεγε·

«χωρὶς ὑποδημάτων οὐκ ἂν ἔλοιτό τις ὑμῶν εἰς τὴν ἀγορὰν καθεῖναι¹», συνήθεια ἡ ὁποία διетηρήθη ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας², ἀφ' οὗ πολὺν βραδύτερον, κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα, ὁ Πρόδρομος, ἐμποδιζόμενος νὰ ἐξέλθῃ τῆς μονῆς καὶ ἴδῃ τοὺς ἵπποδρομικοὺς ἀγῶνας, μετὰ παραπόνου ἔγραφε³

Καὶ πάντως ἀνυπόδετον ἄς μὲ παραχωροῦσαν
νὰ ξέβαινα, νὰ ἔβλεπα καὶ οὐκ εἶχα τὸ ἀτιμίαν⁴.

Τὸ ὅτι ὁμῶς συνηθίζετο καὶ ἡ ἀνυποδησία παλαιότερον σαφῶς ἐδήλωσεν ὁ Ἀλεξανδρείας Κλήμης γράψας ἐν τῷ Παιδαγωγῷ του «ἀνδρὶ δὲ εὖ μάλα ἀρμόδιον ἀνυποδησία, πλὴν εἰ μὴ στρατεύοιτο»⁵, πληροφορία, τὴν ὁποίαν βραδύτερον ἐπανειλημμένως ἐβεβαίωσεν ἐν τοῖς λόγοις του ὁ Χρυσόστομος ὁμιλήσας περὶ πτωχῶν «οἷς κατὰ τὸ θέρος οὐ χρεία ὑποδημάτων τσαύτη» καὶ περὶ οἰκετῶν καὶ γεωργῶν ζώντων χωρὶς ὑποδημάτων⁶. Ὁ αὐτὸς μάλιστα πατὴρ πιστοποιεῖ ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους του πολλοὶ τῶν πτωχῶν ἦσαν «ἀνυπόδετοι, ἕνα περικείμενοι χιτωνίσκον»⁷.

Ὁ ἐπίσκοπος Κρεμώνης Λιουπράνδος, ὅστις τόσα κατὰ τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα ἐψευδολόγησε, μεθ' ὑπερβολῆς βέβαια, λέγει ἐν τῇ Ἀνταποδόσει του, ὅτι κατὰ τινὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει προέλευσιν τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ μέγα μέρος τῶν ἐπευφημούντων πολιτῶν ἦσαν ἀνυπόδετοι⁸. Καὶ ὁ Χριστόφορος δὲ Μυτιληναῖος⁹ λέγει

¹ Χρυσόστομος, Κατήχησις Β' πρὸς τοὺς μέλλοντας φαιτίζεσθαι (Migne, P.G. 49, 240).

² Εἰς τὰς εἰκόνας τῶν κατακομβῶν τῆς Ρώμης ζωγραφίζονται πρόσωπα γυμνόποδα π.χ. ὁ Πρόδρομος, οἱ ἄλκις, ὁ Ἀδάμ, ἡ Εὐα, ὁ προφήτης Ἰωάννης κτλ. Βλ. J. Wilpert, Die Gewandung der Christen in den ersten Jahrhunderten σελ. 31.

³ Hesseling—Pernot, Poèmes Prodromiques III 132 α. β.

⁴ Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. Β' κεφ. 10 σ. 277 (Stählin). Τὰς μαρτυρίας τοῦ Κλήμεντος λαμβάνω ὑπ' ὄψιν, διότι φρονῶ ὅτι ὁ Νεοελληνικὸς βίος ἄρχεται πολὺ παλαιότερον ἀπὸ ὅ,τι κοινῶς νομίζεται. Ἐπιθι Φ. Κορυζοῦ λέ, Λαογραφικαὶ εἰδήσεις παρὰ τῷ Θεσσαλονίκῃς Εὐσταθίῳ, ἐν Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. 1.35 καὶ 36. Σημειωτέον ὅτι καὶ παρ' ἀρχαίοις Ἑλλησι δὲν ἦτο σπανία ἡ ἀνυποδησία.

⁵ Χρυσόστομος, Εἰς ἐπιστολὴν Β' πρὸς Κορινθίους ὁμιλία ΙΕ' (Migne, P.G. 61.507) τοῦ αὐτοῦ, Περὶ ἐλεημοσύνης (Migne, P.G. 51.261).

⁶ Χρυσόστομος, Εἰς ἐπιστολὴν πρὸς Κολοσσαεῖς κεφ. Α' ὁμιλία Α' (Migne, P.G. 62.304).

⁷ Σπ. Ζαμπελίου, Βυζαντιναὶ μελέται σ. 522.

⁸ F. d. Kurtz, Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios ἀρ. 29.

περὶ τοῦ πτωχοῦ Λέοντος ὅτι ἄχαλκος ὢν, ἄραβδος, ἐμβάδων δίχα, ζῆ βίον ἀποστόλου, καὶ μὴ θέλων.

Ὅτι κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα συνήθης ἦτο ἡ ἀνυποδησία, μάρτυς ὁ Πρωχοπρόδρομος, ὅστις παριστάνει τὸν πατέρα του συμβουλευόντα αὐτὸν νὰ μάθῃ γράμματα καὶ προβάλλοντα πρὸς μίμησιν πρόσωπον, ὅπερ ἐξ εὐτελῶν προήχθη· καὶ τοῦ λέγει·

αὐτὸς ὅταν ἐμάνθανεν ὑπόδησιν οὐκ εἶχε
καὶ τώρα βλέπεις τον φορεῖ τὰ μακρυμύτικά του¹.

Καὶ ἐξ ἐτέρου δὲ χωρίου τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως πιστοποιεῖται τὸ πρᾶγμα· ἐν αὐτῷ παριστάνεται ὁ ἡγούμενος προπηλακίζων τὸν πτωχὸν καλόγηρον καὶ λέγων ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἔχῃ ἀξιώσεις· οἱ ἄλλοι, τοῦ παρατηρεῖ, πολλὰ προσέφερον ἐλθόντες εἰς τὴν μονήν·

σὺ δ' ἦλθες ἀνυπόδητος καὶ δίχα ἐπικαμίσου².

Βραδύτερον, κατὰ τὸν ΙΓ'. αἰῶνα ἀρχόμενον, ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτης, εἰς τὸ ποίημά του τὸ ἐπιγραφόμενον Θεανώ, βεβαιοῖ ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς νήσου Κέας ἔτρεχον γυμνόποδες³.

Τὴν συνήθειαν τέλος ταύτην ἐπιβεβαιοῦσι καὶ τὰ ἔγγραφα, ἐν οἷς τὸ ἀξυπόλυτος καὶ ἐξυπολύτης φέρονται ὡς οἰκογενειακὰ ἐπίθετα⁴.

Ἄς σημειωθῇ δ' ἐνταῦθα ὅτι ἀνυποδησία ἐπεκράτει παρὰ τοῖς πολίταις, καὶ τοῖς βασιλεῦσιν ἀκόμη, ὅταν οὗτοι, μετὰ σεισμὸν ἢ θεομηνίαν καθ' ὅλου, ἐλιτάνενον διὰ τῶν ὁδῶν τῶν πόλεων⁵.

Ἦσαν δέ, φαίνεται, καὶ γυναῖκες ἀνυπόδητοι· ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται διατί ὁ Κλήμης συνεβούλευε τὰς συγχρόνους του «τὰ πολλὰ ὑποδήμασι χρῆσθαι· οὐ γὰρ ἀρμόζει γυμνὸν ἐπιδείκνυσθαι τὸν πόδα» καί, ἂν δὲν ὑπέφερον τὴν ἀνυποδησίαν, ὅταν δὲν ᾔδενον, νὰ μεταχειρίζονται ἑλαφρὰ ὑποδήματα, ἅτινα χαρακτηρίζει ὡς βλαύτας καὶ φαικάσια⁶.

¹ Hesselting - Pernot, Poèmes Prodromiques IV. 5.

² Hesselting - Pernot, Ἐνθ. ἀν. ΙΙΙ. 89.

³ Ποσσὶν ἐπεὶ γυμνοῖς καὶ κουφοτέροισιν θέουσιν (Σπ. Λάμπρου, Μιχαὴλ Ἀχομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σφζόμενα τόμ. 2.388 στίχ. 381).

⁴ Trinchera, Syllabus 166. 124, Νικ. Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 784. 16B. Fr. Halkin, Βίος τοῦ ὁσίου Μαξίμου τοῦ Ἀθωνίτου (Anal. Boll. τόμ. 54 σ. 51.24).

⁵ Μαλάλα, Χρονογρ. 364. 2, Θεοφάνους, Χρονογρ. 271. 1 (ἐκδ. Βόνν.) Ἀντιστρόφως ἐν τῷ ἱατροσοφίῳ τοῦ Σταφιδᾶ, ἐξαιρετικῶς βέβαια, γίνεται λόγος περὶ ἐκείνου, ὅστις φορεῖ τὰ ὑποδήματά του μῆναν ἢ καὶ δύο, Legend, Bibl. Gr. Vulg. 2. 6.

⁶ Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. Β' κεφ. 10 σ. 227. Βλ. κατωτέρω τὰ περὶ φαικάσιου λεγόμενα.

Ὅτι διὰ τὸν Β'. μ. Χ. αἰῶνα πιστοποιεῖ ὁ Κλήμης, ἐπιβεβαιοῖ κατὰ τὸ τέλος τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς περιόδου ὁ Κρῆς Στέφανος Σαχλίκης λέγων διὰ μίαν τῶν ὑπ' αὐτοῦ περιγραφομένων γυναικῶν

διατ' ἦταν ἀξυπόλυτη καὶ οὐδέν εἶχεν παπούτζια
καὶ ἐφόρειε παλιογούνελλον ἀπὸ πολλὰ καπούτζια¹.

Οὐ μόνον δ' ἐκτὸς τῆς οἰκίας, ἀλλὰ καὶ ἐντὸς αὐτῆς δὲν ἦτο σπάνιον αἱ Βυζαντιναὶ νὰ φείδωνται τῶν ὑποδημάτων των, κρεμῶσαι αὐτὰ ἀπὸ πασσάλων. Ὁ Χρυσόστομος τοῦλάχιστον περιγράφων τὴν οἰκίαν τοῦ συντηροῦντος τὴν τότε λεγομένην *συνείσακτον*, κόρην τουτέστι προστατευομένην, λέγει ὅτι εἶναι ἐντροπὴ εἰσερχόμενός τις «δρᾶν ὑποδήματα γυναικεῖα κρεμάμενα»², Ὅτι δὲ τὸ ἔθιμον τοῦτο θὰ διειτηρήθη καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς περιόδου, συμπεραίνομεν ἐκ τοῦ ὅτι καὶ σήμερον ἐν τῷ χωρίῳ Κρόκῳ, πλησίον τῆς Κοζάνης, ἐν Μάνῃ, ἴσως δὲ καὶ ἀλλαχοῦ, αἱ γυναῖκες συνηθίζουσι νὰ μένωσιν ἐντὸς τοῦ οἴκου ἀνυπόδητοι καὶ νὰ κρεμῶσι τὰ ὑποδήματά των ἀπὸ καρφίων προσηλωμένων εἰς τὸν τοῖχον.

Τὴν χρῆσιν τῶν ἱμάντων καὶ εἰς τὰ τῶν Βυζαντινῶν ὑποδήματα, πλὴν ἄλλων, δηλοῖ καὶ τὸ ῥῆμα *ὑποδένομαι* τὸ καὶ μέχρι σήμερον σύν-ηθες ὥς καὶ αἱ λέξεις *ὑπόδησις* καὶ *ὑπόδημα*³, αἵτινες δηλοῦσι καθ' ὅλου τὸ τοῦ ποδὸς περικάλυμμα, ὅπερ ἐδηλοῦτο καὶ διὰ τῆς λέξεως *καλίγιον* καί, κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους αἰῶνας, διὰ τοῦ *παπούτσιον*⁴.

Ἐλέγετο δ' ὁ κατασκευάζων ὑποδήματα ἢ μὲ τὴν Λατινικὴν λέξιν *καλιγάριος*⁵ ἢ *καλιγᾶς* ἢ μὲ τὴν Περσικὴν ἢ Παρθικὴν *τσαγγάρι(ο)ς*⁶. Διέφερε δ' ὁ τσαγγάριος τοῦ τσαγγᾶ, καθ' ὅσον ὁ μὲν πρῶτος ἦτο ὁ ὑποδηματοποιὸς καθ' ὅλου, ἐν ᾧ τσαγγᾶς ἦτο ὁ κατασκευαστὴς τῶν

¹ Στεφάνου Σαχλίκη, Γραφαί, στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι στίχ. 507 (ἐκδ. Wagner.)

² Χρυσόστομου, Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους (Migne, P.G. 47. 508).

³ Πόδησι λέγεται νῦν ἐν Ρόδῳ καὶ Ἀνατ. Θράκῃ τὸ ὑπόδημα, ἐν Ἡ-πεύρῳ δὲ ποδεσιὰ ἢ ποδεμὴ.

⁴ Ἡ λ. ἐκ τοῦ Περσικοῦ *babutch* καὶ κατ' ἄλλους *parotsch*. Παπούτσια ἀναφέρει ὁ Κωδινὸς ἐν τῷ περὶ ὁφφικιαλίων ἔργῳ του (70. 12). Καὶ ἐν ταῖς Ἀσίξαις δὲ τῆς Κύπρου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 6. 241) κεῖται ἡ λ. καὶ βραδύτερον παρὰ Σαχλίκη. Κατὰ τὸν IB' αἰῶνα εὐρίσκομεν τὴν λέξιν ἐν τῷ σκωπτικῷ συνθέτῳ *πετρομαχασκοπάπουτσος*, περὶ οὗ κατωτέρω.

⁵ Καὶ τὸ σημερινὸν δι' οἰκογενειακὸν ἐπίθετον *Καλιγέρις* πρὸς τὸ καλιγάριος συνδετέον. Περὶ τοῦ Καλιγᾶς βλ. ὅσα ἐσημείωσεν ὁ Α. Πασπάτης ἐν τῇ μελέτῃ του βραχεῖαι σημειώσεις περὶ ὑποδημάτων. (Δ.Ι.Ε.Ε. Β' 325).

⁶ Σκυτεὺς τσαγγάριος καὶ καλιγάριος, Ἡσύχιος.

βασιλικῶν ὑποδημάτων, τσαγγίων¹, περὶ τῶν ὁποίων θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω.

Κατεσκεύαζε δ' ὁ τσαγγάριος τὰ ὑποδήματα ἐπὶ τῇ βάσει καλό-
ποδος ἢ καλοποδαρίου², τὸ ὁποῖον ἦτο πρώτης ἢ δευτέρας φόρμας,
ἦτοι μεγέθους, καὶ γυναικεῖον, ἀνδρικὸν ἢ παιδικόν³.

⁴ Ἦσαν δὲ τὰ ὑποδήματα, ἅτινα ἐπωλοῦντο κατὰ ζυγὰς, ἦτοι
ζεύγη, κατ' ἐποχάς, διαφορῶν ποιότητων, ἦτοι ὑποδήματα διαφορώ-
τερα ἢ πρῶτα ἢ πρώτης φόρμας, δεύτερα καὶ τρίτα, πρὸς δὲ καὶ δια-
φορῶν τιμῶν⁴.

Περὶ τῆς τιμῆς τῶν ὑποδημάτων ἔχομεν πολὺ ἀτελεῖς πληροφο-
ρίας. Ἐκ τοῦ θεσπίσματος μόνον τοῦ Διοκλητιανοῦ γνωρίζομεν ὅτι
τὰ ἐκ δέρματος Βαβυλωνιακοῦ πολυτελείας ὑποδήματα ἐτιμῶντο τότε
120 δηνάρια, κατόπιν τὰ οἰκιακὰ ἐπικεχρυσωμένα γυναικεῖα ἐμβάδια,
80 δηνάρια, ὀγδοήκοντα ἐπ' ἴσης δηνάρια αἱ λευκαί, Βαβυλωνιακαί,
οἰκιακαί, ἐμβάδες, τὰ τῶν ἰδιωτῶν καλίγια 120 δηνάρια, τὰ δίπελμα
ἀνδρεῖα τροχάδια 80, πεντήκοντα δὲ τὰ μονόπελμα⁵. Ἐπειτα, πολὺ
βραδύτερον, ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1272 μνημονεύονται δύο ἀσπρῶν καλί-
για⁶, ἐν διαθήκῃ τοῦ 1497 λέγεται ὅτι Κρής τις χρεωστεῖ σολδία
τριάκοντα διὰ παπούτσια τῶν παιδίων του⁷, τὰ πολυτελῆ δὲ καλίγια
τῶν γυναικῶν τῆς Ρόδου, τὰ ὁποῖα ἦσαν χρυσοκέντητα καὶ μὲ λιθο-
μαργαρίταρα ἐστολισμένα, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀλώσεως ἐστοίχιζον
τριάκοντα φλώρια, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ροδίου ποιητοῦ Ἐμμα-
νουὴλ Γεωργηλᾶ⁸.

¹ Κωδινού, Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων 31. 12. Ἐν Κύπρῳ τσαγγάρις
λέγεται ὁ κατασκευάζων τὰ ὑψηλὰ ὑποδήματα πο(δ)ίνες, τὰ ἀνάλογα πρὸς
τὰ Βυζαντινὰ τσαγγία· ὁ τῶν ἄλλων ὑποδημάτων κατασκευστής καλεῖται σκαρ-
πιέρις.

² Ὁ Du Cange ἀναγράφων ἐν τῷ Ἑλληνικῷ γλωσσαρίῳ τοῦ τὴν λέξιν
ξυλοπάπουτσον τὴν θεωρεῖ συνώνυμον τοῦ καλαπόδιον. Φρονῶ ὅτι οὕτως
ἐλέγετο τὸ τῶν Βυζαντινῶν ξύλινον, περὶ οὗ λέγονται τὰ δέοντα ἐν τέλει τῆς
παρούσης μελέτης.

³ Mommsen—Blümner, Der Maximaltarif des Diocletian 9.1—4.

⁴ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου
τάξεως 473. 16, 678, 9.

⁵ Τὸ δηνάριον ἀντεστοίχει τότε μὲ 2 1/2 προπολεμικά χρυσὰ λεπτά, M o m-
m s e n—B l ü m n e r, Ἐνθ' ἀν. 9, 17α—22 σ. 125.

⁶ O u s p e n s k y - B e n e c h é v i t c h, Actes de Vazélon σ. 50.

⁷ Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 6.665. Τότε ἐν μουζούρι φασόλια (16—20 ὄκ.
κατὰ τόπους) ἐστοίχιζε 48 σολδία.

⁸ Ἐμμ. Γεωργηλᾶ, Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου στίχ. 154.

Ὁ Ἰωάννης Τζέτζης, συγγραφεὺς τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, ἔπλασε τὴν κωμικὴν λέξιν *πετρομαχασκοπάπουτσος*, διὰ νὰ δηλώσῃ ἐκεῖνον, οὗτινος ἔχασκον τὰ *πετρομάχια* τῶν παπουτσίων του¹. Ἐλέγοντο δὲ τότε *πετρομάχια*, ὅπως καὶ νῦν ἐν ταῖς Δωδεκανήσοις καὶ τῇ Χίῳ², τὰ *τεμάχια* τοῦ δέρματος τὰ εἰς τὸ ἔμπροσθεν μέρος τοῦ ὑποδήματος προσραπτόμενα, τὰ οἶονεὶ πρὸς τὰς πέτρας μαχόμενα, ἅτινα οἱ Κύπριοι νῦν *προμούττια* καλοῦσιν, οἱ δ' ἄλλοι Ἕλληνες μὲ τὸ κακόζηλον ὄνομα *μασκαρέττα*.

Ἐκ τῶν στρατηγικῶν βιβλίων μανθάνομεν ὅτι τὸ ἔμπροσθεν ὀξὺν μέρος τῶν ὑποδημάτων, ὅπερ, ὥς εἶδομεν ὁ Προδρομος καλεῖ, ὥς καὶ σήμερον, *μύτην*, ἐλέγετο *ὀξεῖα*³, πρὸς δὲ καὶ *ρωθώνιον*⁴, ἐκ τοῦ Κωδινού δὲ ὅτι τὸ νῦν κοινῶς λεγόμενον ψίδι ἐκαλεῖτο *μουζάκιον*⁵. Ἄλλοθεν, ὥς λ. χ. ἐκ τοῦ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, πληροφοροῦμεθα ὅτι τὸ μέρος τοῦ ὑποδήματος τὸ καλύπτον τὴν κνήμην καὶ περιβάλλον τὸ καλάμιον τοῦ ποδὸς ἐκαλεῖτο *καλάμιον*⁶, ἀκριβῶς ὅπως καὶ σήμερον ἐν Κύπρῳ, Κρήτῃ καὶ Ἡπείρῳ⁷. Πιθανῶς δὲ τὸ καλάμιον τοῦ ὑποδήματος θὰ ἐλέγετο καὶ *ἄντζα*, λέξεις πάγκοινος πρὸς δῆλωσιν τῆς κνήμης, ὥς συμπεραίνω ἐκ τῆς σημερινῆς παροιμίας⁸:

ἡδραν οἱ ἄπλουτοι νερὸ κι' οἱ ἄλουστοι σαποῦνι
ἡδραν κι' οἱ ἀξυπόλυτοι καλίκια μὲ τοῖς ἄντζες δ.

¹ Ι. Τζέτζου, Χιλιάδες, χιλιάς 11η ἱστορία 369 στίχ. 221.

² Α. Πασπάτη, Τὸ Χιακὸν γλωσσάριον σ. 288. Τὸ *πετρομάχιον* νῦν ἐν Κρήτῃ λέγεται *μουρίτης*.

³ Τὰ δὲ ὑποδήματα αὐτῶν (τῶν στρατιωτῶν) μὴ ἔχειν ὀξεῖας ἔμπροσθεν, Λέοντος, Τακτικά 6—24 (Migne, P.G. 107,729).

⁴ Τὰ ὑποδήματα αὐτῶν (τῶν στρατιωτῶν) Γοτθικά, δίχα ρωθωνίων, ἀπλῶς ἐρραμμένα· Μαυρικίου, Στρατηγικὸν κεφ. 1.

⁵ Κατὰ τὸν Κωδινόν, Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων 13.14, τὰ ὑποδήματα τοῦ δεσπότη ἔφερον ἀετοὺς μαργαριταρεῖνους «ἐπὶ τῶν ταρσῶν ἤγουν ἐπάνω τῶν ὑποδημάτων τῶν μουζακίων» Νῦν ἐν Κρήτῃ τὸ κοινῶς ψίδι λέγεται *μουζάκι*, *μουζάκι* δὲ καὶ *μουζάκωσι* αὐτόθι τὸ ἀπὸ τῶν ἀστραγάλων καὶ κάτω δερμάτινον μέρος τῶν στιβανίων.

⁶ Λέγει δὲ ἡ ἱστορία βλαιντῶν ἀναγωγὰς τὰ ἰδιωτικῶς λεγόμενα καλάμια τῶν ὑποδέσεων, Εὐσταθίου, Παρεκβ. 995.30. Κατὰ τὸν σχολιαστὴν τοῦ Πλούτου τοῦ Ἀριστοφάνους (Πλ. 784) ἀντικνήμιά ἐστι τὰ ἰδιωτικῶς λεγόμενα καλάμια τῶν ποδῶν, ἀκριβῶς δηλαδὴ ὥς καὶ σήμερον.

⁷ Ἐν Ἡπείρῳ Κρήτῃ καὶ Σάμῳ (Ε. Σταματιάδου, Σαμακὰ 5.40), καλάμι λέγεται ἡ κνήμη, πολλαχοῦ δὲ καὶ τὸ τὴν κνήμην περιβάλλον μέρος τοῦ περιποδίου.

⁸ Ν. Πολίτου, Παροιμίαι β. 279, Γ. Χατζιδάκι, Συμβολὴ εἰς τὰς Ἑλ-

Τὰ κατασκευαζόμενα ὑποδήματα ἦσαν ἢ μονόπελμα ἢ δίπελμα, δηλαδὴ μετὰ ἢ ἄνευ κατύματος¹ καὶ εἶχον καὶ ἥλους κάτωθεν, μηδ' αὐτῶν τῶν γυναικείων ἐξαιρουμένων, ὅσας πεζαὶ αἱ γυναῖκες ἐπορεύοντο· «ἡλωμένων δέονται τῶν κατυμάτων αἱ ὀδεύουσαι» εἶπεν ὁ Κλήμης². Αἱ κομψότεραι μάλιστα τῶν γυναικῶν, ὥς ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς βεβαιοῖ, «ἡξίουσαν τοὺς ἥλους ἐλικοειδῶς τοῖς κατύμασιν ἐγκατακρούειν»³. Συχνοτάτη δὲ χρῆσις ἥλων ἐγένετο εἰς τὰ στρατιωτικὰ ὑποδήματα, τὰ ὅποια εἶχον τὸ πέλμα πλήρες πυκνῶν καὶ ὀξέων ἥλων χρησίμων εἰς τὰς ὁδοιπορίας⁴.

Εἶχον δὲ τὰ ὑποδήματα, ἀναλόγως τῆς χρήσεώς των, καὶ ἱμάντας, δι' ὧν ἐστερεοῦντο ἐπὶ τοῦ κάτω μέρους τοῦ ποδὸς ἢ καὶ ἐπὶ τῆς κνήμης, οἵτινες ἐκαλοῦντο ἱμαντάρια ἢ καὶ μὲ τὴν Λατινικὴν λέξιν κορρίγια (corrígiae)⁵, πρὸς δὲ καὶ ζινίχια⁶.

ληνικὰς Παροιμίας, Ἐπιστ. Ἐπετ. Ζ' (1910—1911) σ. 34. Ὡς καλάμι, οὕτω καὶ ἄντιζα λέγεται ἐν Χίῳ τὸ τὴν κνήμην περιβάλλον μέρος τοῦ περιποδίου.

¹ Τὴν λ. κατύμα ἀντὶ τῆς νῦν κοινῶς σόλας, μεταχειρίζονται σχεδὸν ἀνεξαιρέτως τὰ κείμενα, ἀμφιβάλλω ὅμως πολὺ, ἂν ἦτο αὕτη δημώδης κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους.

² Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. Β' κεφ. 10 σ. 226—27.

³ Κλήμεντος, Ἐνθ' ἄν.

⁴ Τὰ δὲ ὑποδήματα αὐτῶν (τῶν πεζῶν) μὴ ἔχειν ὀξείας ἔμπροσθεν, ἀναγκαῖον δὲ καὶ ὀλίγοις μικροῖς ἥλοις καθηλοῦσθαι αὐτά, ἡγουν καρφίσις πρὸς πλείονα ὑπουργίαν· χρήσιμα γὰρ ταῦτα ἐν ταῖς ὁδοιπορίαις μάλιστα. Λέοντος, Τακτικά 6.26 (Migne, P.G. 107—739). Εἰς τοὺς πόδας τοῦ μάρτυρος Ὁρέστου, διετάχθησαν οἱ δῆμιοι νὰ βάλωσιν ἥλους· «καὶ ἦν ἰδεῖν τοὺς πόδας αὐτοῦ ὥσει κρηπίδας στρατιωτικὰς πεπερουνημένας πάντοθεν» Ἰωάννου, Μνημεῖα ἀγιολογικά σ. 336. Παλαιότερον ὁ Ἰώσηπος (περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου 6.1.8) ἔγραφε· «τὰ γὰρ ὑποδήματα πεπαρμένα πυκνοῖς καὶ ὀξέσι ἥλοις ἔχων ὥσπερ τῶν ἄλλων στρατιωτῶν ἕκαστος». Τὰ πεπαλαιωμένα καρφία τῶν υποδημάτων ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, ὥς μᾶς πληροφορεῖ Δημήτριος ὁ Κωνσταντινουπόλεως ἐν τῷ ἱερακοσοφίῳ του (βιβλ. 1 κεφ. 148) ἐκαλοῦντο λειπόκεντρα. Παρὰ ταῦτα ἐν τῷ θεσπίσματι τοῦ Λιοκλήτιανου γίνεται λόγος (9.6.) περὶ καλίκων στρατιωτικῶν ἀνηλώτων.

⁵ Ἱμαντάρια corrígiae· Πολυδεύκου, Ἑρμηνεύματα καὶ καθημερινὴ ὁμιλία σ. 170 (ἔκδ. Boucherie). Ἐν χειρογράφῳ ἐτυμολογικῷ φέρεται ἱμάς· ἀντίδεις· δέσις ἢ σύνδεσις τῶν κορριγίων τοῦ υποδήματος.

⁶ Σφαιρωτὴρ σανδαλίου ζινίχιον οἶον τὸ λωρίον τοῦ υποδήματος. Φωτίου λεξικὸν ἐν λ. Ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Σουίδα φέρεται ζινίχιον· τὸ λωρίον τοῦ υποδήματος, ἐν δὲ τῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρά λεξικῷ· ζιννίχιον τὸ λῶρον τοῦ υποδήματος. Τὰ ἱμαντάρια ταῦτα καὶ νῦν πολλαχοῦ λέγονται ζινίχια, παπουτσοκλωνάρια ἐν Θήρᾳ, θηλύκια ἐν Παξοῖς καὶ τσαρουχόσκοινα ἐν Πόντῳ.

Τὰ ὑποδήματα κατεσκευάζοντο τότε ἢ ἐκ δέρματος ἢ ἐξ ὑφάσματος. Ἐκ τῶν δερμάτων ἐχρησιμοποιοῦν τὸ τοῦ βοός, τῆς καμήλου, τοῦ προβάτου, τῆς αἰγός, τοῦ τράγου, τῆς ἀντιλόπης¹, ἐκ δὲ τῶν ὑφασμάτων μάλιστα τὸ μεταξωτὸν (σηρικὸν) καὶ τὸ *saban* (πρ. σάββανον) ἐξ οὗ καὶ σανδάλια *σεβένινα*².

Ἐλθωμεν ἐπὶ τὸ χρῶμα τῶν ὑποδημάτων.

Γνωστὸν εἶναι ὅτι ἐν Ρώμῃ οἱ πατορίκιοι ἐφόρουν ὑπόδημα ἐξ ἐρυθροῦ δέρματος, πρὸς δὲ ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν αὐτοκρατόρων αἱ Ρωμαῖαι ἔφερον πολύχρωμα ὑποδήματα³, εἰς τὰς εἰκόνας μάλιστα τῶν κατακομβῶν τῆς Ρώμης αἱ γυναῖκες παριστάνονται φέρουσαι λευκά, κόκκινα καὶ κασιανόχροα ὑποδήματα⁴.

Κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους τὸ κοινότερον καὶ ἰδιωτικώτερον τῶν χρωμάτων διὰ τὰ ὑποδήματα, καὶ μάλιστα τὰ στρατιωτικά, ἦτο τὸ μέλαν⁵, τὸ ὁποῖον συνετήρουν διὰ μελανοῦ χρώματος ἐπαλείφοντες κατὰ καιροὺς τὰ ὑποδήματα, τὰ καὶ *ἀλειπτὰ* λεγόμενα⁶. Οὐχὶ μόνον δὲ τῶν «παπουτζίων μελάνων», κατὰ Κωδινόν, ἐγίνετο χοῆσις, ἀλλὰ παρὰ τοῖς ἡθοποιοῖς καὶ τοῖς κομποτέροις καὶ «τοῦ στίλβοντος ὑποδήματος» ἢ «τοῦ σφόδρα ἀποστίλβοντος μέλανος» ἢ «τοῦ ἐπιμελῶς ἐν τῷ μέλανι στίλβοντος» τοῦ νῦν κοινῶς λουστρινίου λεγομένου, τοῦθ' ὅπερ προὔκάλει τὰς διαμαρτυρίας τῶν Πατέρων τῆς ἐκκλησίας⁷.

Ἄλλο χρῶμα ἦτο τὸ λευκόν, συχνὰ δὲ ἀναφέρονται ὑπὸ τῶν συγ-

¹ Mommsen—Blümmner, Der Maximaltarif des Diocletian σ. 128. 129 Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 226 σ. 178, Αἰήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζώων στίχ. 514, Στεφάνου Σαχλίκη, Ἀφήγησις παράξενος στίχ. 189.

² Ἐφόρει καμίσιον λευκὸν καὶ σανδάλια σεβένινα, Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, Ἐγκώμιον τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀρσενίου τοῦ ἀναχωρητοῦ (Migne, P.G. 99.877).

³ Mommsen—Blümmner, Ἐνθ' ἀν. σ. 125. 127.

⁴ J. Wilpert, Die Gewandung der Christen in den ersten Jahrhunderten σ. 33.

⁵ Τὰ κοινὰ μέλανα· Λέοντος Διακόνου, Ἱστορ. 121. 17, Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξ. 1. 149. 19. Μόνον αἱ νύμφαι ἐθεωρεῖτο ἀπρεπὲς νὰ φέρωσι μέλανα ὑποδήματα. Βίος καὶ πολιτεία τῆς ὁσίας Μελάνης (Anal. Boll. 22. 31. 13).

⁶ Κλήμεντος, Παιδαγ. βιβλ. Β' κεφ. 11 σ. 226 βλ. καὶ Σκαρλάτου Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις 3. 408.

⁷ Χρυσόστομος, Εἰς ἐπιστολὴν Α' πρὸς Τιμόθεον κεφ. Β' ὁμιλία η' (Migne, P.G. 62. 541), Νικηφόρου πρεσβυτέρου, Βίος Ἀνδρέου τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ (Migne, P.G. 111. 720).

γραφέων λευκὰ ὑποδήματα, τὰ ὅποια κατὰ τοὺς παλαιοτέρους αἰῶνας ἦσαν ἐν μεγάλῃ χρήσει παρὰ ταῖς γυναῖξιν, ὥς μανθάνομεν ἐκ τοῦ Κλήμεντος, ὅστις λέγει· «γυναῖξί μὲν οὖν τὸ λευκὸν ὑπόδημα συγχωρητέον, πλὴν εἰ μὴ ὀδεύοιεν»¹. Ὑποδήματα λευκὰ ἀναφέρονται ἔπειτα καὶ εἰς τὸ ἔδικτον τοῦ Διοκλητιανοῦ, ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὸ ὄνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμέτ, κείμενον δῆλα δὴ τοῦ Θ' αἰῶνος².

Εἶπον εἰς παλαιοτέρους αἰῶνας, διότι πολὺ βραδύτερον ὁ σχολιαστὴς τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος χωρίου τοῦ Κλήμεντος παρατηρεῖ· λευκὸν ὑπόδημα αἱ γυναῖκες τὸ παλαιὸν ὑπεδύοντο».

Περὶ τῶν κομψευομένων γυναικῶν ὄντος τοῦ λόγου, μνημονεύονται τὰ περίεργα καὶ ἀνθοβαφῇ σκύτη, μὲ τὰ ὅποια αὗται ὑπεδέοντο³, Ἐκ τῶν ποικιλοχρῶμων τούτων ὑποδημάτων ἀναφέρομεν τὰ ἐρυθρὰ ἢ ρούστα, τὰ κίτρινα καὶ τὰ ἐπικεχρυσωμένα⁴. Εἰς τὰ ἀνωτέρω ἃς προστεθῶσι καὶ τὰ πολύχροα⁵, ἐκεῖνα δῆλα δὴ εἰς διάφορα μέρη τῶν ὁποίων ἐχρησιμοποιοῦντο διαφόρων χρωμάτων δέρματα.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν ὑποδημάτων τῶν ἀπλῶν πολιτῶν· ὥς ὅμως ἐκ τοῦ ἐνδύματος καὶ τοῦ καλύμματος τῆς κεφαλῆς, οὕτω καὶ ἐκ τοῦ χρώματος τοῦ ὑποδήματος ἐδηλοῦτο κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους τὸ ἀξίωμα τοῦ φέροντος αὐτό. Ὡς πρὸς τὸ κεφάλαιον τοῦτο πολυτίμους πληροφορίας παρέχει ἡμῖν τὸ περὶ ὀφφικιαλίων ἔργον τοῦ Κωδινου, διὰ τοὺς χρόνους του ἐννοεῖται, τὴν ἐποχὴν τουτέστι τῶν Παλαιολόγων, ἀλλὰ κατὰ παράδοσιν, καὶ διὰ παλαιοτέρας ἐποχάς. Κατ' αὐτὸ λοιπόν, καὶ κατ' ἄλλας συμπληρωτικὰς πηγὰς, τὰ ὑποδήματα τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως, ἀρχῆς, ἥτις εἰς παλαιοτέρους χρόνους ἦρχετο μετὰ

¹ Κλήμεντος, Ἐνθ' ἀν. σ. 226.

² Mommsen—Blümmner, Der Maximaltarif des Diocletian 9. 19 σελ. 128. 129, Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 226 σελ. 178.

³ Μεχαήλ Ψελλοῦ, Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 5. 27) I. Τζέτζου, Χιλιάδες 8. 302 ἔξ.

⁴ Τὰ διὰ κεχρυσωμένου δῆλα δὴ δέρματος, τὰ ὅποια συχνὰ ἀναφέρει ὁ Χρυσόστομος ἢ τὰ ἐπικεχρυσωμένα λωρῖα ἔχοντα, τὰ χρυσολώρινα καλούμενα, τὰ ὅποια ὑπενθυμίζουσι τὰς ἐν τῇ Δύσει multiformes galliculas τὰς ex auro et argento factas, τὰς ἐχούσας δῆλα δὴ ἐπὶ τῶν ἱμάντων χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ κοσμήματα βλ. Mommsen—Blümmner, Ἐνθ' ἀν. 9. 22, Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 226 σ. 178 (Drexl) Χρυσόστομος, P.G. 55. 515, 60. 68, Μαρτύριον τοῦ ἁγίου πρωτομάρτυρος Στεφάνου (Α, Παπαδοπούλου—Κερμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας 5. 31. 19) Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τῆς τάξεως 638. 15.

⁵ Ἀχμέτ, Ἐνθ' ἀν.

τὸν βασιλέα, ἦσαν *κιρρά*¹, τοῦ πρωτοβεστιαρίου, τοῦ διευθυντοῦ δηλ. τῆς βασιλικῆς ἱματιοθήκης, *πράσινα*², τῶν μαγίστρων, ἀνθυπάτων καὶ πατρικίων, κατὰ τὸ Πάσχα, *κεχρυσωμένα*³, τὰ τοῦ Καίσαρος, ὅστις μέχρι μὲν Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ ἤρχετο μετὰ τὸν βασιλέα, ἀπ' αὐτοῦ δὲ μετὰ τὸν σεβαστοκράτορα, *ἡεράνεα*⁴, ἦτοι κυανᾶ, τὰ τοῦ πανυπερσεβάστου, ἄρχοντος ἰσοστασίου πρὸς τὸν Καίσαρα ἀπὸ Ἀνδρονίκου τοῦ γέροντος, *κίτρινα*⁵, τὰ τοῦ σεβαστοκράτορος, τοῦ ἀπὸ τοῦ Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ ἐρχομένου εὐθὺς μετὰ τὸν βασιλέα, *κυανᾶ* ἔχοντα κεντημένους ἀετοὺς ἐκ χρυσοῦ νήματος ἐπὶ ἀέρος, ἦτοι ἐδάφους, κοκκίνου⁶. Οἱ πρίγκιπες οἱ φέροντες τὸν τίτλον τοῦ δεσπότη, υἱοὶ δῆλα δὴ διάδοχοι ἀδελφοὶ ἢ γαμβροὶ τοῦ βασιλέως ἔφερον ὑποδήματα *διβολέα*, ἦτοι δίχρωμα, κατὰ τὸ ἥμισυ λευκὰ καὶ κατὰ τὸ ἕτερον ἥμισυ κόκκινα φέροντα ἀετοὺς μαργαριταρεῖνους κατὰ τὰ πλάγια καὶ ἐπὶ τῶν ταρσῶν⁷. Τέλος ἐρυθροβαφῇ ἦσαν τὰ τοῦ βασιλέως τσαγγία, περὶ ὧν κατωτέρω, ὥς καὶ τὰ τῶν βασιλισσῶν καὶ τῆς βασιλικῆς δὲ μελλονύμφου⁸.

Κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Μιχαὴλ ὁ Κηρουλλάριος, μιμούμενος τὸν πάππαν, ἠθέλησε νὰ φορέσῃ κόκκινα ὑποδήματα δυσχυριζόμενος ὅτι τοῦτο ἦτο ἔθος τῆς παλαιᾶς ἱερωσύνης, ὥς ὅμως ἐκ συγχρόνων καὶ μεταγενεστέρων συγγραφέων διδασκόμεθα, «οὗ γέγονεν αὐτῷ εἰς καλὸν ἢ ἐγχείρησις»⁹.

Οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας, οἵτινες συχνὰ ἀπὸ τοῦ ἁμβωνος εὔρισκον ἀφορμὴν νὰ ψέγωσι τὴν πρὸς καλλωπισμὸν τάσιν τῶν συγχρόνων των, πολλάκις κάμνουσι μνειάν καὶ τῆς περισσῆς αὐτῶν περὶ τὰ ὑποδήματα φροντίδος. Οὕτως ὁ Χρυσόστομος ἐβροντοφώνει· «Οὐχ οὕτως, οἶμαι, στρατηγὸν ἐπὶ τοῖς στρατοπέδοις καὶ τροπαίοις μέγα φρονεῖν ὥς τοὺς ἀκολάστους νέους ἐπὶ τῷ καλλωπισμῷ τῶν ὑποδημάτων . . . ταῦτα δὲ ἡμῖν οὐ πρὸς τοὺς νέους μόνον, ἀλλὰ καὶ πρὸς γυναῖκας καὶ κόρας εἴρηται» καὶ πάλιν ὁ αὐτός· «καὶ γὰρ πολλοὶ πρὸς

¹ Ed. Kurtz, Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios 30. 16.

² Νικητὰ Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. ἐν Miller, Recueil I. 383.

³ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως 638. 15.

⁴ Γ. Κωδινού, Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων 7. 2, 16. 1.

⁵ Γ. Κωδινού, Ἐνθ' ἀν. 18. 6. 10.

⁶ Γ. Κωδινού, Ἐνθ' ἀν. 7, 15. 10.

⁷ Γ. Κωδινού, Ἐνθ' ἀν. 13. 12, 100. 4.

⁸ Γ. Κωδινού, Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων 108. 5.

⁹ Ἰωάννου Σκυλλίτση, Ἱστορ. 643. 13. Φωτίου, Νομοκάνων τίτλ. Η' κεφ. Α' (Ράλλη—Ποτλή, Σύνταγμα 1. 149).

τοῦτο βλακείας καὶ ἄσωτίας ἐξώλισθον ὥς τὰ ὑποδήματα καλλωπίζειν καὶ πάντοθεν αὐτὰ ποικίλλειν οὐχ ἥτιον ἢ τὰς ὄψεις»¹, παριστάνων δὲ νεανίαν μετ' ἀγωνίας προσπαιθοῦντα νὰ μὴ μολύνῃ διὰ πηλοῦ τὰ ὑποδήματά του ἐν καιρῷ χειμῶνος ἢ καὶ διὰ κονιορτοῦ ἐν καιρῷ θε-
ρους, ἀναφωνεῖ· «ὥστε γὰρ πηλὸν πατεῖν καὶ βόρβορον καὶ πᾶσαν τὴν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κηλῖδα γέγονε τὰ ὑποδήματα, εἰ δὲ οὐκ ἀνέχει, λαβὼν ἐξάρτησον ἐκ τοῦ τραχήλου ἢ τῇ κεφαλῇ περίθες»².

Μεγάλως πρὸς τούτοις διὰ τὴν κομψότητα τῶν ὑποδημάτων τῶν γνωρίζομεν ὅτι ἐφρόντιζον οἱ εἰσερχόμενοι εἰς τὸ παλάτιον³.

Ἔχομεν δὲ κατὰ καιροὺς καὶ ξενικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὸ ὑπόδημα τῶν Βυζαντινῶν· ὁ Προκόπιος λ. χ. ἐν τοῖς Ἀνεκδότοις τοῦ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἐπὶ τῶν χρόνων· του οἱ Πράσινοι καὶ οἱ Βένετοι ἔφερον ὑποδήματα Οὐνικά, δι' Οὐνικῶν αὐτὰ ὀνομάζοντες ὀνομάτων⁴, παλαιότερον δ' ὁ Χρυσόστομος διέστειλε τὰ Περσικὰ ὑποδήματα τῶν Βυζαντινῶν «ὑποδήματα βαρβαρικά» τὰ πρῶτα καλῶν⁵ καὶ ἔτι παλαιότερον ὁ Κλήμης ἐπιστοποιεῖ ὅτι οἱ σύγχρονοί του Περσικὰ καὶ Τυρρηνικὰ ἐχρησιμοποιοῦν ὑποδήματα. Ξενικὴν δ' ἐπίδρασιν βεβαίως δηλοῦσιν οἱ μπόττες, τὰς ὁποίας εἰς τοὺς στίχους τοῦ κατὰ τὸν ΙΕ'. αἰῶνα ἀναφέρει ὁ Κρής Στέφανος Σαχλίκη⁶ καὶ οἱ ἀχελωνόκοπες δ' ἴσως παποῦττες τῶν Ροδίων τῆς ἐποχῆς τῆς ἀλώσεως αἱ τὴν ὀνομασίαν, πιθανώτατα, λαβοῦσαι ἐκ τῆς πρὸς τὸ κέλνυφος τῆς χελώνης ὁμοιότητος⁷. Ἄν δὲ τὰ ὑπὸ τῶν καταλαβόντων τὴν Κωνσταντινούπολιν Λατίνων φερόμενα στενὰ σκαλπέτια⁸, προσόμοια πρὸς τὰ σημερινὰ σκαρπίνια, ἐφόρουν τότε καὶ οἱ Βυζαντινοί, δὲν δύναμαι νὰ βεβαιώσω.

¹ Χρυσόστομος, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία Ν'. (Migne, P.G. 58. 503. 504) τοῦ αὐτοῦ, Λόγος ἐν ταῖς Καλάνδαις (Migne, P.G. 48. 960). Ἐπιθι καὶ Δ. Μπαλάνου, Ἡ πολυτέλεια κατὰ τοὺς χρόνους τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας (Νέα Σιών τόμ. ΙΖ' σ. 423. 424).

² Χρυσόστομος, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία Ν' (Migne, P.G. 58. 503).

³ Κατὰ τὸν Θεόδωρον Πρόδρομον (Migne, P.G. 133. 1302).

⁴ Προκόπιος, Ἀνέκδοτα 7. 12. 14.

⁵ Χρυσόστομος, Εἰς τὰς πράξεις τῶν Ἀποστόλων ὁμιλία 37 (Migne, P.G. 60. 267).

⁶ Στεφάνου Σαχλίκη, Γραφαί, στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι στίχ. 347 (Wagner) Τὰ Γαλλιστὶ bottier καλούμενα ἦσαν ὑποδήματα μέχρι τῶν γονάτων φθάνοντα, εἶδος δὲ ἡμιυποδημάτων καλοῦνται νῦν ἐν Κύπρῳ ἀμπόττες.

⁷ Ἑμμ. Γεωργηλά, Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου στίχ. 582.

⁸ Λατιν. scarpus, Ἰταλιστὶ scarpetta καὶ Γαλλιστὶ escarpins. Βλ. τὸ Λατινικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. scarpus, Ὅρα ὅτι ἐν Κύπρῳ ὁ τῶν κοινῶν ὑποδημάτων κατασκευαστὴς καλεῖται σκαρπιέρης.

Αἱ διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, κείμενον τοῦ Ε'. μ. Χ. αἰ-
 ῶνος, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὰ ἐξῆς διατάσσουσι· «μὴ κρηπιδάς σου τοῖς
 ποσὶ κακοτέχνως ὑπορράψῃς»¹. Ποῖαι ἦσαν αἱ κακοτέχνοι ὑπορραφαὶ
 συμπεραίνομεν ἐξ ὧν λέγουσιν οἱ συγγραφεῖς· ὁ Χρυσόστομος π. χ.
 ψέγει τὸ ὑπόδημα ἐφ' οὗ διὰ μεταξωτοῦ νήματος εἶχον κεντηθῇ διά-
 φοροι γραμμαὶ ἢ κοσμήματα², ὁ Γρηγόριος Νύσσης «τὰ πέδιλα τὰ
 περιέργως ταῖς τῶν ραφίδων γραμμαῖς ἐπιτέρποντα» καὶ ὁ Κλήμης
 τὰς ἐπιχρύσους καὶ διαλίθους ματαιοτεχνίας τῶν σανδαλίων καὶ τὰ
 αἰσχροῦ σανδάλια, ἐφ' ὧν ἐκεντοῦντο χρυσᾶ ἄνθεμα καὶ ἐρωτικοὶ ἀσπα-
 σμοί³. Καὶ κατὰ τὸν ΙΓ'. αἰῶνα ἀρχόμενον ὁ Νικήτας Χωνιάτης ὁμί-
 λησε διὰ χρυσοκλαβαρικά, χρυσοκέντητα τουτέστιν ὑποδήματα φθά-
 νοντα μέχρι τοῦ ἀστραγάλου, ἅτινα μικρὸν παλαιότερον ὁ Θεσσαλονί-
 κης Εὐστάθιος ἐχαρακτήρισεν ὡς νεωτερικώτερα πέδιλα⁴.

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀλώσεως περιγράφονται οἱ Ροδίτισσες φο-
 ροῦσαι καλίκια

ποῦ ἦσαν ὀλοτζάπωτα, χρυσοκλαβαρισμένα,
 μὲ λιθομαργαρίταρα τριγύρου στολισμένα⁵.

τῶν ὁποίων ἀπήχησιν βλέπομεν εἰς τὰ μεσαιωνικὰ ποιήματα, εἰς τὰ
 ὑποδήματα τῶν ἡρώων, τὰ ὅποια περιγράφονται ὡς «χρυσῶ ὠραϊ-
 σμένα» καὶ ὡς ἔχοντα γύροθεν μάλαγμα μετὰ μαργάρων⁶.

Κακοτεχνίας ἐπ' ἴσης δεῖγμα ἐθεωρεῖτο, κατὰ τοὺς συγγραφεῖς,
 νὰ περισφίγγῃ τὸν πόδα τὸ ὑπόδημα, νὰ εἶναι, ὡς ἔλεγον μὲ Λατινι-
 κὸν ὄρον, *στρίκτον ἢ στρικτὸν*⁷ καὶ νὰ καταλήγῃ εἰς ὀξύ, οἷον ἦτο τότε

¹ Κλήμεντος Ρώμης, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων (Migne, P.G. 1. 566.)

² Χρυσόστομου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία ΜΘ' (Migne, P.G. 58. 501.)

³ Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. Β' κεφ. 11. Βλ. καὶ Α. Βερναδάκη, Περὶ ἀμφιέσεως σ. 257.

⁴ Tafel, Eustathii opusc. 287. 72, Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 387. 8. 26.

⁵ Έμμ. Γεωργηλᾶ, Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου στίχ. 154. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ὁ Μάρκος Φώσκολος εἰς τὸν Φορτουνᾶτόν του (Ε' 26) ὁμιλεῖ διὰ παπούτσιν μαργελλωτόν.

⁶ Ἀχιλλεῖς στίχ. 343 X. N. (ἐκδ. Hesselings.) Διήγησις τοῦ Διγενῆ στίχ. 1540 (ἐκδ. Μηλιαράκη).

⁷ Χρυσόστομου, Περὶ σωτηρίας ψυχῆς (Migne, P.G. 60. 736), Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως 558. 10. Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας μεταφράζει τὸ παρὰ Λουκιανῶ (Ρητόρ. διδάσκ. 15) πολυσχιδὲς διὰ τοῦ συγχρόνου του στρικτὸν (Σ. Κουγέα, Αἱ ἐν τοῖς

τὸ τῶν μίμων καὶ μιμάδων μιμούμενον οὐχὶ τὰ συνήθη καὶ εὐρέα σανδάλια, ἀλλὰ «τὴν ἐν ταῖς ζωγραφίαις εὐφυΐαν»¹.

Οἱ Βυζαντινοὶ πρόγονοί μας βαρύνθυμοι, διότι, καταλυθείσης τῆς ἀρχαίας ἀπλότητος, τὰ ἀνδρικὰ ὑποδήματα ἐμιμοῦντο τὰ τῶν γυναικείων σχήματα, τοῦθ' ὅπερ τὴν τῶν ὑποδηματοποιῶν τέχνην εἰς τὰ περὶ τὰ ὅλως ἔφερε, καὶ ἐπιδεινούντες τὸ πρᾶγμα, μετ' ἀπογοητεύσεως ἀνεφώνουν· «προσδοκῶμεν χρόνου προϊόντος τοὺς νέους τοὺς παρ' ἡμῖν καὶ γυναικῶν ὑποδήματα σχήσειν καὶ οὐκ αἰσχυνεῖσθαι»², παρόπονόν, τὸ ὁποῖον ἀκριβῶς δεικνύει πόσον εἶχεν ἐπικρατήσει τότε ἡ μόδα καὶ ἡ χρῆσις τῶν νεωτερικῶν ὑποδημάτων.

Αὐτός, ὅταν ἐμάνθανεν, ὑπόδησιν οὐκ εἶχε
καὶ τώρα, βλέπεις τον, φορεῖ τὰ μακρυμύτικά του³

λέγει ὁ πατήρ τοῦ Προδρόμου πρὸς τὸν υἱόν του, προτρέπων αὐτὸν νὰ μάθῃ γράμματα, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπιτάσσει ὁ ἡγούμενος πρὸς τὸν αὐτὸν Προδρόμον

βαθέα καλίκια ἀγόρασε καὶ φόρει τα εἰς τὴν μέσσην
καὶ μὴ φορῆς τὰ χαμηλὰ μὲ τὰς μακρέας μύτας⁴.

Ἐκ τῶν δύο τούτων χωρίων φαίνεται ὅτι κατὰ τὸν ΙΒ'. αἰῶνα τοῦ συρμοῦ ἦτο οἱ κομψευόμενοι νὰ φορῶσι χαμηλὰ ὑποδήματα, μὲ προεξέχουσιν ὀξύτητα, μύτην. Ἡ μόδα ὅμως ἦτο καὶ παλαιότερα· Ἄννα π. χ. ἡ Κομνηνὴ, ἐν τῇ Ἀλεξιάδι της, ὁμιλεῖ διὰ τοὺς συγχρόνους της Κελτούς, οἵτινες εἶχον «πεδίλων προάσματα»⁵, κατὰ δὲ τὸν Γ'. αἰῶνα, ἐν τοῖς τακτικοῖς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ὁρίζεται τὰ ὑποδήματα τῶν στρατιωτῶν «μὴ ἔχειν ὀξείας ἔμπροσθεν»⁶.

Φαίνεται δ' ὅτι ὁ συρμός εἰσῆχθη ἐκ τῆς Δύσεως. Ὁ Τερτουλλιανὸς ἐν τῇ συγγραφῇ αὐτοῦ *de pallio* καλεῖ τοὺς Ρωμαίους *uncīpedes*, ἥτοι ἀγκυρόποδας, γνωστὰ δ' εἶναι κατὰ τὸν μεσαῖωνα τὰ λεγόμενα *souliers*

σχολίους τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις, Λαογραφ. τόμ. 4. 253). Παρὰ Σουΐδα δὲ ἀναγινώσκομεν στρικτόν· οὕτω καλεῖται παρὰ Ρωμαίοις τὸ ἐστενωμένον καὶ ἀπλατές ἐπὶ παντός εἶδους, κυρίως δὲ ἐπὶ ὑποδήματος.

¹ Χρυσοστόμου, Εἰς ἐπιστολὴν Α' πρὸς Τιμόθεον κεφ. Β' ὁμιλία Η' Migne, P. G. 62. 541.)

² Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία ΜΘ' (Migne, P. G. 58. 501.)

³ Hesseling—Pernot, Poèmes Prodromiques IV 5.

⁴ Hesseling—Pernot, Ἐνθ' ἀν. III. 49.

⁵ Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς Α' 251.14. Βλ. Σκαρλάτου Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις 3. 407.

⁶ Λέοντος, Τακτικά 6. 26 (Migne, P. G. 107. 729.)

à roulaïnes, τὰ ὅποια εἶχον ἔμπροσθεν ὀξείας διὰ μὲν τοὺς κοινούς θνητοὺς μήκους ἡμίσεως ποδός, δύο δὲ διὰ τοὺς εὐγενεῖς. Τὸ ἄκρον μάλιστα τῆς ὀξείας ταύτης περιστρεφόμενον ὀφιοειδῶς ἐδένετο διὰ χρυσοῦς ἀλύσεως περὶ τὸ γόνυ¹.

Τὰ μακρομύτικα ταῦτα², τὰ ὅποια κείμενον τοῦ 1215 καλεῖ μακρόμυτα³ καὶ τὰ ὅποια εἶναι περίπου οἱ πρόδρομοι τῶν σημερινῶν τσαρουχίων, οὐχὶ τῶν νῦν κοινῶν μετὰ φούντας, ἀλλὰ τῶν ἐν τῇ ὑπαίθρῳ φορουμένων καὶ μακρὰν ὄντως μύτην ἔχόντων, τὰ μακρομύτικα, λέγομεν, θὰ ἐξηκολούθησαν νὰ εἶναι ἐπὶ πολὺ ἐν χρήσει παρ' ἡμῖν, ὥς δεικνύει καὶ ἡ μνεῖα αὐτῶν ἐν Νεοελληνικαῖς παροιμίαις, καθ' ἃς⁴

ὅπου πεινᾷ ψωμιὰ θωρεῖ κι' ὅπου λιμάζει πίττες
κι' ὅπου 'ναι ἄξυπόλυτος παπούτσια μὲ τοῖς μύτες

ἢ ὅπου διψᾷ φλετρά θωρεῖ κι' ὅπου πεινᾷ ἄσπρες πίττες
κι' ὅπου 'ναι ἄξυπόλυτος παπούτσια μὲ τοῖς μύτες

ἢ ὅπου πεινᾷ φούρνους θωρεῖ κι' ὅπου διψᾷ βρύσες
θωρεῖ κι' ὁ ἄξυπόλυτος παπούτσια μὲ τοῖς μύτες.

Τὰ ὑποδήματα τῶν Βυζαντινῶν, ἀναλόγως τοῦ ὕψους αὐτῶν, διηροῦντο εἰς βαθέα, τουτέστιν ὑψηλά, φθάνοντα μέχρι τῶν γονάτων καὶ χαμηλά, τὰ μέχρι τῶν σφυρῶν ἐξικνούμενα⁵. Τὰ τελευταῖα ταῦτα, ὥς κοντά, ἐκαλοῦντο κούντουρα (κοντὸς οὐρά), ὁπόθεν καὶ αἱ σημεριναὶ κουντοῦραι αἱ δηλοῦσαι ἢ γενικῶς τὸ χαμηλὸν ὑπόδημα ἢ εἶδος ἐμβάδων⁶.

¹ Σκαρλάτου Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις 3. 407, Α. Βερναρδάκη, Περὶ ἀμφιέσεως σ. 256, Α. Κοραῆ, Ἀτακτα 1. 46.

² Ἐν Πόντῳ μακρομύτικον καὶ μακρομύτης καλεῖται ὑπόδημα εἰς ὅξυ ἀπολήγον. Κατὰ τὸν Π. Τριανταφυλλίδην (Οἱ φυγάδες σ. 105) ἐπὶ Τουρκοκρατίας οἱ Χριστιανοὶ τοῦ Πόντου ὤφειλον νὰ φέρωσιν ὑποδήματα εἰς ὅξυ ἀπολήγοντα.

³ Βλ. τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. μύτη.

⁴ Ὡς ἐν Σύρῳ, Ρόδῳ, Αἰγίνῃ, Λιβησίῳ, Πελοποννήσῳ καὶ ἄλλαχοῦ.

⁵ Ὁ ἡγούμενος λέγει πρὸς τὸν Πρόδρομον

βαθέα καλίγια ἀγόρασε καὶ φόρει τα εἰς τὴν μέσην
καὶ μὴ φορῆς τὰ χαμηλὰ μὲ τὰς μακρέας μύτας

Hesseling—Pernot, Poèmes Prodromiques III. 49.

⁶ Κουντούρα ἐν Τραπεζοῦντι λέγεται τὸ ἄλλως στιβάδι, ἐν Ἡπείρῳ τὸ γυναικεῖον πέδιλον, κουντούρια δ' ἐν Πανόρμῳ τῆς Βιθυνίας χαμηλὰ ὑποδήματα ἄνευ κορδονίων. Ἐν Πόντῳ οἱ κουντοῦρες ἀντιδιαστέλλονται πρὸς τὰ τσαγγία. Τὸ κουντούρα θεωροῦσιν τινες Τουρκικὸν καὶ ἄλλοι ἐκ τοῦ κόθορτος παραγόμενον· οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἔχει συντεθῇ ἐκ τοῦ κοντὸς καὶ οὐρά.

Εἰς τὰ βαθέα ὑποδήματα ὑπήγοντο τὰ τσαγγία¹, τὰ ὅποια συν-
ήθως ἐφόρουν οἱ γεωργοί, οἱ πτωχοὶ ἐργάται καὶ οἱ στρατιῶται. Ταῦτα
ἦσαν ἢ διπλᾶ, μέχρι τῶν γονάτων φθάνοντα, ὅτε ἐκαλοῦντο κορτο-
τσάγγια ἢ καὶ μονά, μέχρι τῶν μηρῶν ἀνερχόμενα, ὅποτε ἐλέγοντο μα-
κροτσάγγια². Παρὰ ταῦτα τσαγγία ἐφόρουν καὶ ἄρχοντες ἐν ἐπισήμοις
περιστάσεσι π. χ. ἐπὶ ἀναγορεύσει βασιλέως, τοῦλάχιστον κατὰ τοὺς
πρὸ τοῦ Ἰουστιανοῦ χρόνους, ὅποτε ἐγίνοντο δεκτοὶ ἐν τοῖς ἀνακτόροις
«ἀπὸ λευκῶν χλανιδίων καὶ τσαγγίων»³.

Τὸ ὄνομα καὶ τὸ πρᾶγμα σώζεται καὶ νῦν ἔτι· οἱ κάτοικοι δῆλα
δὴ τῆς Χίου, τῆς Ἰκαρίας⁴, τοῦ Πόντου ὡς καὶ τῆς Καππαδοκίας
τσαγγία καλοῦσιν ὑψηλὰ ὑποδήματα μέχρι τῶν γονάτων φθάνοντα⁵.

Ἐν τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τοῦ βασιλέως, πλὴν τῆς
ἀλουργίδος καὶ τοῦ διαδήματος, κατὰ τὰς ἐπισήμους αὐτοῦ ἐμφανίσεις,
περιπάτους, προελεύσεις, στρατείας, ἦσαν ἀνέκαθεν καὶ τὰ μέχρι τῶν
γονάτων φθάνοντα εἰδικὰ ρούσια ἢ ἀληθινά, ἐρυθροβαφῇ δηλ. τσαγ-
γία⁶, τὰ ἐκ τῆς Περσικῆς αὐλῆς πιθανῶς εἰς τὴν Βυζαντινὴν εἰσελ-
θόντα. Ταῦτα, ὡς εἴρηται, ἐκ κοκκίνου Παρθικοῦ δέρματος κατασκευ-
αζόμενα⁷ ἔφερον ἐκ πλαγίου κατὰ τὰς κνήμας λευκοὺς ἀετοὺς ὡς καὶ
ἐπὶ τῶν ταρσῶν διὰ μαργάρων καὶ πολυτίμων λίθων κεντημένους⁸.

¹ Ἡ λ. ἐκ τοῦ Περσικοῦ *zanca* διὰ τῆς Συριακῆς γλώσσης εἰσελθοῦσα
εἰς τὴν Βυζαντινὴν *St. Novacovic, Cegâr—C'ngâr*, ἐν *Archiv für sla-
vische Philologie* 32 (1911) 383 ἐξ. Βλ. καὶ ὅσα ἔγραψεν ὁ G. Meyer ἐν
Zeitschrift für Romanische Philologie 16 (1892) 554 ἐξ. καὶ ἔπιθι τὰ σημειού-
μενα ἐν B.Z. 2. 170.

² Ταῦτα ἀναφέρονται ἐν τοῖς τυπικοῖς τῶν μονῶν ὡς λ. χ. τῶν Στουδίου
(Migne, P.G. 99.1720) καὶ τῆς λαύρας τοῦ ἁγίου Σάββα (IB'—IG' αἰῶνος) A.
Dmitrievski, Τυπικά 1. 237, Ἐπιθι καὶ Νικηφόρου Δεσπότη, *Στρατηγικὴ*
ἔκθεσις σ. 1.20 ἐξ. Ἀγνοῶ, ἂν τὰ ἐν Ἀρκαδίᾳ, μονὰ καὶ διπλᾶ
ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ μονὰ ἢ διπλᾶ ταῦτα ὑποδήματα.

³ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου
τάξεως 419. 1. 4.

⁴ A. Haghimi-hali, L'art populaire grec ἐν Byzantinisch—
Neugriechische Jahrbücher 6.50.

⁵ Ἐν Καππαδοκίᾳ ὑπὸ τὸν τύπον *τζαντζία*.

⁶ Γ. Κωδινού, Περὶ τῶν ὁφρικιαλίων 382. 383. Θεοφάνους, Χρονογρ.
314. 17 (de Boor). Τὰ βασιλικά τσαγγία ἔφθανον μέχρι τοῦ γόνατος, Προκο-
πίου, Περὶ πτισμάτων 247. 14.

⁷ Τὰ κοκκοβαφῇ ἐν γένει δέρματα ἐθεωροῦντο πολύτιμα. Βλ. τὰ σχόλια
τοῦ Reiske εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρο-
γενήτου B'. 432. 517. 518.

⁸ Τὰ ὑποδήματα ταῦτα ὑπέδενον οἱ πλησιέστεροι συγγενεῖς εἰς τὸν νεωστὶ

Ὅσάκις μάλιστα ὁ βασιλεὺς, ἐν ἐκστρατεία ἢ ἀλλαχοῦ, ἤρχετο εἰς δύσκολον θέσιν, ἵνα μὴ γνωρισθῇ, τὰ ἐρυθρὰ τσαγγία ἀποβάλλων, ἐφόρει μέλανα¹.

Τὰ τσαγγία εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος νῦν καλοῦνται (ὑ)ποδήματα, οὕτω δὲ ἐλέγοντο καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους². Ἐν τυπικοῖς μονῶν καὶ ἄλλοις κειμένοις συχνὰ τὰ συναντῶμεν διαστελλόμενα τῶν παπουτσίων καὶ τῶν φελλῶν³, ἐν τοῖς στρατηγικοῖς δὲ σαφέστατα μνημονεύονται τῶν στρατιωτῶν τὰ διπλᾶ ὑποδήματα τὰ μέχρι τῶν γονάτων φθάνοντα καὶ τὰ μοναπλᾶ τὰ μέχρι τῶν μηρῶν ἐξικνούμενα⁴.

Ὑποδήματα ἦσαν παλαιότερον τὰ ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν καὶ ἄλλης τάξεως ἀνθρώπων φορούμενα μέλανα καλίγια⁵ (*caligae*), ἅτινα καὶ ὡς μουλιωνικά χαρακτηροῦνται⁶.

Ὑποδήματα τέλος ἦσαν καὶ τὰ τῶν Κρητῶν ἐκ κειμένων τοῦ ΙΕ'. αἰῶνος γνωστὰ σιβάλια ἢ σιβάνια⁷, ὧν τὸ κομψότερον εἶδος, κατὰ Σαχλίκην, κατεσκευάζετο ἐκ δέσματος τράγου⁸.

Ἐλθωμεν νῦν ἐπὶ τὰ χαμηλὰ ὑποδήματα.

Πολύλεκτα παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς εἶναι τὰ σανδάλια, τὰ ὅποια

ἐκλεγέντα βασιλέα. Βλ. Γ. Κωδινού, Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων 31. 10. J. Ebersolt, Les arts somptuaires de Byzance σ. 38 ἐξ. 124 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines σ. 63.

¹ Γενεσίου Βασιλ. 92. 21.

² Ἐννοεῖται ὅτι ἐν τοῖς κειμένοις συχνὰ ἡ λ. ὑπόδημα δηλοῖ ὅτι καὶ τὸ κοινῶς παπούτσι.

³ Παπούτσια, ὑποδήματα, φελλάρια καὶ κλωστρες ἀναφέρει ἡ παιδιόφραστος διήγησις τῶν τετραπόδων ζώων στίχ. 514 (Wagner). Ἐν τῇ διαθήκῃ τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς τῆς Πάτμου Γερμανοῦ τοῦ ἔτους 1270 γίνεται λόγος περὶ ὑποδημάτων καὶ παπουτζίων Miklosich—Müller, Acta et Diplomata 6. 230.

⁴ Ἐχέτωσαν δὲ (οἱ στρατιῶται) εἰ δυνατόν, ὑποδήματα διπλᾶ, κοντά, μέχρι γονάτων ἢ καὶ μοναπλᾶ μέχρι τῶν μηρῶν. Νικηφόρου Λεσπότου, Στρατηγική ἐκθεσις σ. 1.20 ἐξ.

⁵ Διὰ τοῦτο οἱ στρατιῶται τότε ἐκαλοῦντο καλίγατοι.

⁶ Mommsen—Blümner, Der Maximaltarif des Diocletian 9.5. σ. 128.

⁷ Ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1487 (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 6.656) καὶ παρὰ Σαχλίκην.

⁸ Στεφάνου Σαχλίκη, Ἀφήγησις παράξενος στίχ. 189 (ἐκδ. Παπαδημητρίου), Ἡ λ. Βενετικὴ stival ἐκ τοῦ Λατινικοῦ aestivalis προελθοῦσα. Σιβάλια λοιπὸν ἦσαν τὰ κυρίως κατὰ τὸ θέρος (aestatem) φορούμενα. Βλ. τὸ Λατινικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. aestivalia. Ἐν Κρήτῃ καὶ Σύμῃ σιβάλια λευκὰ ἐσχισμένα κατὰ μῆκος τῆς κνήμης καὶ περιδενόμενα με κορδόνια ἐκαλοῦντο Τσαρδίνια (Σαρδίνια;).

πολλάκις κεῖνται ἀπλῶς ἀντὶ τοῦ ὑποδήματα, ἢ λ. ὅμως αὕτη ἐδήλου καὶ ὠρισμένον εἶδος ὑποδήματος τοῦ αὐτοῦ ἢ προσομοίου, κατ' ἐποχάς, πρὸς τὸ ἀρχαῖον σανδάλιον. Τὰ σανδάλια ταῦτα ἦσαν καττύματα συνδεόμενα ἐπὶ τῶν ποδῶν μὲ λωρία, συχνὰ μάλιστα ἀναφέρονται οἱ ἱμάντες ἢ τὰ ζινίχια τῶν σανδαλίων τούτων¹. Ταῦτα ἐφέροντο εἰς παλαιότερους χρόνους ἐντὸς τῆς οἰκίας καὶ ὑπὸ τῶν γυναικῶν ἐν τοῖς φορείοις, κατόπιν ὅμως καὶ ὑπὸ ἐργατῶν καὶ ἄλλων, ἐκτὸς τοῦ οἴκου².

Τὰ σανδάλια οἱ μεσαιωνικοὶ σχολιασταὶ καὶ συγγραφεῖς ταυτίζουσι πρὸς τὰς τῶν ἀρχαίων ἀρβύλας καὶ βλαύτας³ καὶ μὲ τὰς σημερινὰς δὲ παντόφλας ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης, ὁμιλῶν περὶ φέλλωτῶν καὶ εὐρυχώρων σανδαλίων⁴.

Τῶν στρατιωτῶν τὰ σανδάλια, τὰ τῶν τροχαδίων διαστελλόμενα, θὰ εἶχον τὸν ταρσὸν τοῦ ποδὸς κεκαλυμμένον διὰ δέρματος, τοῦτο δὲ συνάγω ἐκ τοῦ ἐξῆς: Κατὰ τὸν Κωδινόν, ὥς ἀνωτέρω ἐσημειώθη (13.14) μουζάκιον ἐκαλεῖτο τὸ τὸν ταρσὸν καλύπτον μέρος τοῦ ὑποδήματος, ὅπερ ἡμεῖς *ψίδα* καλοῦμεν. Διὰ τὰ λέγωνται δὲ τὰ τῶν στρατιωτῶν σανδάλια, κατὰ τὰ στρατηγικὰ κείμενα, μουζάκια⁵. πιθανὸν εἶναι ὅτι ἔφερον μουζάκια, ἵνα ἀπὸ πετρῶν, ἀκανθῶν καὶ τῶν τοιούτων προσιατεύωσι τοῖς βαδίζοντας. Ἡ λέξις εἶναι βεβαίως ξενική, πιθανῶς Ἀραβική⁶, οὐδεμίαν δὲ σχέσιν ἔχει, ὥς ἐπιστεύθη, πρὸς τὰ μωσαϊκά, οὐδὲ σημαίνει ὑπόδημα ἐστιγμένον καὶ μὲ προσεσφραμμένας ὑαλίνας μικρὰς ψηφίδας, κατὰ τὸν τρόπον τῶν μωσαϊκῶν⁷.

¹ Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 226 σελ. 178 καὶ 229. σελ. 202. Περὶ σανδαλίων καὶ τροχαδίων ὁμιλεῖ καὶ τὸ ἔδικτον τοῦ Διοκλητιανοῦ 9.12 σφαιρωτήρ. σανδαλίου ζινίχιον, οἷον τὸ λωρίον τοῦ ὑποδήματος λεξ. Φωτίου ἐν λ.

² Ἐργάτης μηλωτὴν φορῶν καὶ σανδάλια ἀναφέρεται ἐν τοῖς θαύμασι τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Ε. Παπαδοπούλου—Κεραμέως, *Varia Graeca sacra* σ. 8.)

³ Τὰ σανδάλια νυνὶ λεγόμενα, ἀρβύλας ἔλεγον οἱ παλαιοί. (Ἐκλογαὶ ἐκ τῆς Νονόσου ἱστορίας 480.1 Βλαυτία· τὰ ὑπὸ τοὺς πόδας σανδάλια (τὸ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρά λεξικὸν ἐν λ. βλαύτη) ἐχαρακτήρισε δὲ καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ Κλήμεντος τὰς βλαύτας ὡς ὑποδήματα σανδαλοειδῆ.

⁴ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σωζόμενα 2.317 (ἔκδ. Λάμπρου.)

⁵ Ἐχέτωσαν δὲ (οἱ στρατιῶται) ὑποδήματα ἢ καὶ σανδάλια, ἡγουν μουζάκια. Νικηφόρου Δεσπότη, Στρατηγικὴ ἔκθεσις σ. 1. 20.

⁶ Οἱ Cretser καὶ Goar σχολιάζοντες τὸ περὶ ὀφφικιαλίων ἔργον τοῦ Κωδινού (σ. 226) δέχονται ὅτι τὰ ὑποδήματα μουζάκια εἶναι *genus Saracenici calceamenti*.

⁷ Ὡς δέχεται ὁ J. Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance* σ. 124.

Ἡ λ. σανδάλιον εἶναι, ὡς γνωστόν, ἀρχαία, ἦτο ὅμως καὶ δημώδης μεσαιωνική, δηλοῦσα ὅτι περίπου οἱ ἀρχαῖοι "Ἕλληνες σάνδαλον ἐκάλουν. Τοῦτο, πλὴν τῶν μαρτυριῶν τῶν συγγραφέων, ἐπιβεβαιοῖ καὶ ἡ σημερινὴ χρῆσις, ἀφ' οὗ ἐν Ἄνω Σύρῳ π. χ. τὸ τῶν ποιμένων ὑπόδημα καλεῖται σανδάλι¹, κακοςάνταλος δ' ἐν Κερκύρα καὶ παρσάνταλος ἐν Ἡλείῳ καὶ Αἰτωλίᾳ λέγεται ὁ ἄκομψος, ὁ κακοφτειασμένος, ἢ ἀσθενικὸς καὶ ἀνισόροπος, κυρίως δῆλα δὴ καὶ ἀρχικῶς ὁ ἄκομψα καὶ ἀκαλαίσθητα σάνδαλα φορῶν.

Σανδαλοειδὲς ὑπόδημα ἦσαν καὶ τὰ καμπάγια ἢ οἱ καμπαγῶνες (campagi militum), οἵτινες καὶ ὡς καλίγια χαρακτηρίζονται². Ὅποια δέ τινα ἦσαν ταῦτα λαμβάνει τις ἰδέαν ἐκ τῆς παρὰ Ἰωάννην Λυδῷ περιγραφῆς, τῶν καμπαγίων τῶν πατρικίων³, ἣτις ἔχει ὡς ἑξῆς· «ὑπόδημα μέλαν ὑποσάνδαλον, δι' ὅλου γυμνόν, βραχεῖ τινι ἀναστήματι τὴν πτέρνην, ἐπ' ἄκρου δὲ τοὺς δακτύλους τοῦ ποδὸς συσφίγγον ἱμάντων ἐκατέρωθεν ἀνθυπαντῶτων ἀλλήλοις καὶ διαδεσμούντων τὸν πόδα, ὥστε βραχὺ λίαν ἔκ τε δακτύλων ἔμπροσθεν καὶ ἑξόπισθεν διαφαίνεσθαι τὸ ὑπόδημα». Σημειωτέον δ' ὅτι, πλὴν τῶν ἀρχόντων, καὶ ὁ βασιλεὺς, κατὰ περιστάσεις, ἐφόρει καμπάγια, κατὰ παλαιὰν Ρωμαϊκὴν συνήθειαν.

Ἡ μνεία πεδίλων παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς συγγραφεῦσι δὲν εἶναι σπανία, ταῦτα ὅμως πολλάκις κεῖνται γενικῶς πρὸς δῆλωσιν ἀπλῶς τοῦ ὑποδήματος⁴. Θὰ ἦσαν ὅμως καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐν χρήσει, μὴ ἀπέχοντα τῶν ἀρχαίων σανδάλων κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὸν

¹ Κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα τὴν λ. ἀναφέρει ἐν τῷ λεξικῷ του ὁ Da Somavera.

² Τὸ ἐν τῶν καμπαγίων αὐτοῦ, ἡγουν καλιγίων Θεοδώρου Στουδίτου, Τὰ κατὰ τὸν μακάριον Μαρτῖνον καὶ τὸν ὁσιον Μάξιμον (Anal. Boll. 53. 72).

³ I. Λυδοῦ, Περὶ ἀρχῶν τῆς Ρωμαίων πολιτείας 1.17. Βλ. καὶ J. Wilpert, Die Gewandung σ. 33, Mommsen—Blümner, Der Maximaltarif σ. 126. Ἐπιθὶ καὶ τὸ Λατινικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. campagus.

⁴ Ἐν τῇ ἐκφράσει τῶν ξυλοκονταριῶν (Σπ. Λάμπρου, Ν. Ἑλλην. 5. 18) τὸ βασιλικὸν τσαγγίον χαρακτηρίζεται ὡς πέδιλον· «τὸ πέδιλον ἐρυθρὸν καὶ ὄντως βασιλικόν· ἀετοὶ λευκοὶ τοῖς πεδίλοις ἀπὸ μαργάρων γεγράφατο». Εἶπε δὲ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (Tafel, Eustathii opusc. 21.41.) καὶ πέδιλα μὲν, ἃ φοροῦμεν ὑποπλησθέντα πηλοῦ χαίρομεν εἴ τις φθάσας ἰδεῖν ἢ ἐκκαθαρίει πρὸ ἡμῶν ἢ ἐνδειξάμενος ἡμῖν προκαλέσεται ἀπορροῦσθαι» καὶ ὁ Θεόδωρος δὲ Πρόδρομος (P. G. 133. 1302) εἶπε περὶ τῶν εἰσερχομένων εἰς τὰ ἀνάκτορα ὅτι ἐφρόντιζον «εὖ διαθέσθαι τὸ πέδιλον».

τρόπον τῆς ὑποδέσεως, ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται πῶς ὁ Κεκαυμένος ἐν τῷ Ε' στρατηγικῷ του ὁμιλεῖ περὶ πεδίλων τῶν στρατιωτῶν¹ καὶ πῶς εἶδος τσαρουχίου ἔτι καὶ νῦν ἐν Τήνῳ καλεῖται πέδιλον², ἐν Δωρίδι πέδιλα τὰ τῶν γυναικῶν ὑποδήματα καὶ ἐν Ἡλείῳ τὰ ἄλλως συστοπάποντα καλούμενα.

Τροχάδες· σανδάλια ἀπὸ αἰγείου δέρματος λέγει ὁ Ἡσύχιος. Αὐταὶ εἶναι τὰ ἐν τῷ θεσπίσματι τοῦ Λιοκλητιανοῦ (9.12) καὶ βραδύτερον τροχάδια καλούμενα. Ταῦτα ἐκ δέρματος αἰγός, ἀλλὰ καὶ ἄλλου ζώου κατασκευαζόμενα, ἢ δὲν ἔφερον κάττυμα, ὄντα μονόπελμα, ἢ καὶ ἦσαν μετὰ κατύματος, δίπελμα, καί, καλύπτοντα τὸ πέλμα, εἶχον κατὰ τὸν ταρσὸν καὶ τὸν μέγαν δάκτυλον ἱμάντας. Ἐπειδὴ δ' ἦσαν ἐλαφρά, ἐχρησιμοποιοῦντο ὑπὸ τῶν ὁδοιπορούντων ἢ δρομέων, κουρσώρων, τροχάδια κουρσώρια κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Λιοκλητιανοῦ καλούμενα³.

Τὰ τροχάδια, εἶδος τσαρουχιῶν, εἶναι νῦν γνωστὰ ἐν Σκύρῳ, ὑπὸ τῶν ποιμένων φερόμενα.

Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ἐν τῇ πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν συγγραφῇ (153.1) λέγει· «Σέρβλιοι δὲ τῇ τῶν Ρωμαίων διαλέκτῳ δοῦλοι προσαγορεύονται, ὅθεν σέρβουλα ἢ κοινὴ συνήθεια τὰ δουλικά φησιν ὑποδήματα καὶ τσερβουλιανούς τοὺς τὰ εὐτελεῖ καὶ πενιχρὰ ὑποδήματα φοροῦντας». Τὰ σέρβουλα ταῦτα, ἢ μᾶλλον τὰ ἐν τῇ συνηθείᾳ τσερβούλια, ἀναφέρουσι μεταξὺ τῶν ὑποδημάτων τῶν στρατιωτῶν καὶ τὰ περὶ παραδρομῆς πολέμου βιβλία⁴, ἂν δὲ κρίνωμεν ἐκ τῶν σήμερον πολλαχοῦ λεγομένων τσερβουλίων⁵, ταῦτα ἦσαν τσαρούχια ἐξ εὐτελοῦς καὶ χονδροειδοῦς δέρματος, καὶ μάλιστα τοῦ τῆς κεφαλῆς (κεφαλαρέας) κατασκευαζόμενα καὶ χρήσιμα πρὸς πορείας καὶ γεωργικὰς ἢ ποιμενικὰς ἐργασίας.

Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐν τῷ Παιδαγωγῷ του⁶ λέγει ὅτι εἰς τὸν

¹ Κεκαυμένου, Στρατηγικὸν σ. 21. (ἔκδ. Wassiliewsky—Jernstedt.)

² Βλ. Ζωγράφειον ἀγῶνα 1. 443. Ἐν Κύπρῳ ὑπάρχει κώμη καλουμένη Πεδουλάς, ἣς ὁ οἰκιστὴς κατὰ Μενάρδον, (Τοπωνυμικὸν τῆς Κύπρου, Ἀθηνᾶς τόμ. 18. 398) θὰ ἦτο πεδιλάς, κατασκευαστὴς τουτέστι πεδίλων.

³ Mommsen—Blümmner, Ἐνθ' ἂν. σ. 127. 128.

⁴ Ἐχέτωσαν δὲ (οἱ στρατιῶται) καὶ σανδάλια, εἴτε τὰ λεγόμενα ἐν τῇ συνηθείᾳ τσερβούλια, Νικηφόρου Δεσπότηου, Στρατηγικὴ ἐκθεσις σ. 1.20.

⁵ Τσερβούλιον ἐν Ἰμβρῳ Βιθυνίᾳ, Σηλυβρίᾳ καὶ Μαραθοκάμπῳ τῆς Σάμου, τσερβούλ' ἐν Κυζίκῳ, Αἴνῳ, Μολύβῳ τῆς Λέσβου καὶ Θεολόγῳ τῆς Θάσου, τσαρβούλ' ἐν Μελενίκῳ καὶ Κυδωνίαις καὶ τσερβούλε ἐν Τσακωνίᾳ λέγεται τὸ τσαρούχι.

⁶ Κλήμεντος, Παιδαγ. βιβλ. 2 κεφ. 11.

ἄνδρα ἀρμόζει ἢ ἀνυποδησία, ἐὰν δὲ δὲν ὀδεύῃ, ἀλλὰ καὶ δὲν φέρῃ τὴν ἀνυποδησίαν, τότε πρέπει νὰ φορῇ ἢ βλαύτας ἢ φαικάσια. Τὰ φαικάσια ταῦτα ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ταυτίζει πρὸς τοὺς τῶν ἀρχαίων κονιόποδας ἢ κονίποδας, οἵτινες, κατὰ Πολυδεύκη¹, ἦσαν «λεπτὰ ὑποδήματα, πρεσβυτικά, τὸ δὲ κάττυμα κοῦφον, ὥς ἐγγὺς εἶναι τῆς κόνεως τὸν πόδα» κατὰ δὲ τὸ Μ. Ἑτυμολ. καὶ τὸν Σουΐδαν στενὰ σανδάλια ἢ πολυσχιδῇ ὑποδήματα μὴ σκεπάζοντα ὅλον τὸν πόδα. Τὰ φαικάσια τέλος ταῦτα ὁ Ἡσύχιος χαρακτηρίζει ὡς εἶδος γεωργικοῦ ὑποδήματος².

Εἶπον ἀνωτέρω ὅτι εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν τὰ καλίγια ἦσαν ὑψηλὰ ὑποδήματα, μὲ τὴν πάροδον ὅμως τοῦ χρόνου διὰ τῆς λ. ἐδηλώθη καὶ γενικῶς τὸ ὑπόδημα, ἀλλὰ καὶ ὠρισμένον εἶδος ὑποδήματος. Ἐν τῷ διαγράμματι π. χ. τοῦ Διοκλητιανοῦ (9.5 ἐξ.) οἱ κάλικες, τὰ καλίγια δῆλα δὴ τῶν ἄλλων κειμένων, διαστέλλονται τῶν ὑποδημάτων, τῶν σανδαλίων καὶ τῶν τροχαδίων, ὥς δ' ἐκ τῶν τυπικῶν τῶν μονῶν μανθάνομεν, ταῦτα διακρίνονται τῶν τσαγγίων³. Ἦσαν λοιπὸν τὰ καλίγια χαμηλὰ ὑποδήματα ἔχοντα καὶ κατύματα, ἀφ' οὗ μνημονεύονται τὰ πρὸς ἀνακαίνισιν αὐτῶν πετσίαι. Μετὰ ταῦτα ὅμως καλίγια ἐλέγοντο καὶ αἱ ἐμβάδες· ὁ Ἀρέθας τοῦλάχιστον, σχολιάζων χωρίον τοῦ Λουκιανοῦ (Ρητόρ. διδάσκ. 15) λέγει· «ἐμβάδες δὲ τὰ ὑφ' ἡμῶν καλίγια καὶ δῆλον ἀφ' ὧν πόλοις αὐτὴν ἐπιπρέπειν τοῖς λευκοῖς, ὃ οὐκ ἂν ἐπὶ ἄλλου γένοιτ' ἂν ὑποδήματος»⁴, τὴν γνώμην δὲ ταύτην ἐπιβεβαιοῖ καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους (Πλοῦτ. 847) γράφων· ἐμβάδια, ἥγουν τὰ καλίγια⁵.

Τὰ καλίγια ταῦτα δὲν ἦτο ἀσύνηθες νὰ κοσμῶνται διὰ χρυσῶν

¹ Πολυδεύκους, Ὀνομαστ. Ζ. 86.

² Ἐν. λ. φαικάσιον. βλ. καὶ Α. Πασπάτη, Βραχεῖαι σημειώσεις περὶ ὑποδημάτων ἐν Δ.Ι.Ε.Ε. 2. 328.

³ Κατὰ τὸ τυπικὸν τῆς μονῆς τῆς Κοσμοσωτείας (L. Petit, Typicon du monastère de la Kosmosotira, Izvestia 13. 49) ἕκαστος τῶν ἐν τῇ μονῇ μοναχῶν ἔπρεπε νὰ λαμβάνῃ κατ' ἔτος καλίγια ζυγὰς δύο, ἕκαστος δὲ τῶν ὑπηρετῶν, ἦτοι ἡμιονηγῶν, μαγκίπων, γεωργῶν, καλίγια ζυγὴν μίαν καὶ τσαγγία ζυγὰς δύο. Κατὰ τὴν ὑποτύπωσιν τῆς καταστάσεως τῆς μονῆς τῶν Στουδίου (Migne, P.G. 99. 1720) ἕκαστος μοναχὸς ὀφείλε «ἔχειν ὑποδήματα κονδοτζάγγια καὶ ἕτερα μακροτζάγγια καὶ καλίκιν», κεῖται δὲ καὶ παρὰ Προδρόμῳ (Π. 33).

οὐ θέλω ἐγὼ ὑποδήματα, οὐ θέλω καὶ καλίγια;

⁴ Σ. Κουγέα, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις, Λαογραφ. 4. 253.

⁵ Νῦν ἐν Ἡπείρῳ καλίγια καὶ ἐν Μεγίστῃ καλλιτσια λέγονται τὰ κοινῶς ἄλλως τσόζκαρα.

κεντημάτων καὶ πολυτίμων λίθων¹. Νῦν τὸ καλίκι λέγεται πολλαχοῦ καὶ σημαίνει τὴν γυναικεῖαν παντόφλαν.

Παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι συχνὰ ἀναφέρονται αἱ ἐμβάδες ἢ αἱ εὐρεῖαι ἐμβάδες², ἐν δὲ τῷ διαγράμματι τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ αἱ γυναικεῖαι *παντοῖναι*, ἐμβάδες δὴλα δὴ ἐκ βοείου δέρματος κατασκευαζόμεναι. Καὶ αἱ περιφορεῖναι δὲ τοῦ αὐτοῦ θεσπίσματος εἶναι ἀναμφιβόλως εἶδος ἐμβάδων, ὥς φορῶν τις περιφέρεται ἐν τῇ οἰκίᾳ³.

Ἀλλὰ καὶ ὁ φελλός, ὃν λέγει ὁ Πλίνιος ὅτι αἱ γυναῖκες ἐχρησιμοποιοῦν εἰς τὰ χειμερινὰ των ὑποδήματα⁴, ἦτο ἐν χρήσει κατὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἐμβάδων, αἵτινες τούτου ἕνεκα ἐκαλοῦντο *φελλοκάλιγα*⁵, *φελλοῦποδήματα*⁶ *φελλάρια*⁷ καὶ *φελλοι*⁸, ὁ Μιχαὴλ μάλιστα Χωνιάτης, περιγράφων, τὰς ὀνομάζει «φελλωτὰ καὶ εὐρύχωρα σανδάλια». Θὰ ἐλέγοντο ὅμως προσέτι *φελλοι* καὶ *φελλάρια* τότε καὶ χαμηλὰ ὑποδήματα, οἱ κοινῶς γόβες, ἂν κρίνῃ τις ἐκ τοῦ ὅτι ἐν Σαμοθράκῃ καὶ Ἀδριανουπόλει *φιλλάρια* λέγονται οἱ γόβες. Τὰ ὀνόματα ταῦτα διειρηθήσαν καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν· εἰς τὰ ἐρωτοπαίγνια π. χ. φέρεται ὁ στίχος·

Βάλε τὸ φελλοκάλικον κι' ἔμπα 'ς τὸ περιβόλιν¹⁰,

ὁ αὐτὸς δὲ στίχος καὶ ἐν Κρητικοῖς ᾠμασιν.

¹ Ἐμμ. Γεωργηλᾶ, Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου στίχ. 152 ἐξ.

² Κωσταντίνου Μανασσῆ, Ἐκφρασις ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων K. H o r n a, Analekta zur byzantinischen Literatur σ. 10. Τὰς ἐμβάδας ὁ Μιχαὴλ Ψελλός καλεῖ μὲ τὴν ἀρχαίαν ὀνομασίαν Περσικᾶς (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5. 175.)

³ M o m m s e n—B l ü m n e r, Ἐνθ' ἀν. 9. 15. 20 καὶ σελ. 128.

⁴ Βιβλ. 16 κεφ. 8, illius usus (τοῦ φελλοῦ) fuit in hiberno foeminarum calceatu. Α. Πασπάτη, Βραχεῖαι σημειώσεις περὶ ὑποδημάτων, Δ.Ι.Ε.Ε. 2.329.

⁵ Σπ. Ζαμπελίου, Ἱταλοελληνικά σ. 134, P h. M e y e r, Die Haupturkunden f. die Geschichte d. Athosklöster 201. Κόθορνος· τὸ ἀμφοτεροδέξιον ὑπόδημα. Ἐνταῦθα δὲ καταχρηστικῶς τὸ γυναικεῖον, ὃ φασιν ἰδιωτικῶς *φελλοκάλιγον* Σχολιαστ. Ἀριστοφ. Βατρ. 47.

⁶ M i k l o s i c h—M ü l l e r, Acta et Diplomata 4.74.

⁷ Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζώων στίχ. 514.

⁸ Στεφ. Σαχλίκη, Γραφαὶ καὶ στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι στίχ. 278. φελλός *crepida* σημειοὶ καὶ ὁ Du Cange ἐν τῷ Ἑλληνικῷ γλωσσαρίῳ του. Καὶ νῦν ἐν Κρήτῃ *φελλοὶ* λέγονται οἱ παντόφλες ἢ ὑποδήματα παλαιὰ καλύπτοντα μόνον τὸν tarsum τοῦ ποδός.

⁹ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σφζόμενα 2.317. 7. (ἐκδ. Λάμπρου.)

¹⁰ H e s s e l i n g—P e r n o t, Ἐρωτοπαίγνια στ. 188. Ἐπιθι καὶ Α. Κριάρη, Κρητικὰ ᾠσματα σ. 180.

Τὰ φέλλοκάλικα ταῦτα, ἅτινα ἐν τῷ Φορτουνάτῳ τοῦ Φωσκόλου λέγονται *φέλλοπάπουτσα*¹, καλοῦνται καὶ νῦν ἔτι ἐν Κρήτῃ *φέλλοκάλικα* καὶ *φελλοί*², φ' ἡλλάρια δὲ ἐν Βελβενδῷ τῆς Μακεδονίας. Μὲ τοὺς φελλοὺς δὲ τούτους ἀναμφιβόλως σχετίζονται καὶ αἱ σημεριναὶ παντόφλαι, αἵτινες οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ αἱ πατόφελλοι, αἱ φελλὸν δῆλα δὴ κατὰ τὸν πάτον ἔχουσαι³.

Ἡ σύζυγος τοῦ Προδρομοῦ παραπονουμένη, διότι οὐδὲν οὗτος ἀγοράζει δι' αὐτήν, τοῦ λέγει·

Οὐκ ἔβαλα ἀπὸ κόπου σου *τατίκιν* ἔς τὸ ποδάριν⁴

Τὸ ἀκατανόητον τοῦτο *τατίκιν*⁵, ὀρθῶς εἰκάσθη ὅτι δέον ν' ἀναγνωσθῇ *πατίκιν*. Ἐδήλου δὲ τὸ πατίκιν, παρὰ τὸ πατεῖν, τὸ ἐμβάδιον, ὅπερ ἔχει διπλωμένην τὴν πτέρναν πρὸς τὰ ἔσω καὶ πεπατημένην⁶, κατόπιν δὲ τὴν εὐτελεῖ ἐμβάδα⁷, ὥς καὶ νῦν ἐν Φιλιππουπόλει. Δὲν εἶναι δ' ἀπίθανον, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦλάχιστον τοῦ Προδρομοῦ, νὰ ἔδηλου, ὥς καὶ νῦν ἐν Ἀγίῳ Ὄρει, Ἡπείρῳ, Θεσσαλίᾳ, Κοζάνῃ καὶ Σινώπῃ καὶ τὴν ξυλίνην ἐμβάδα, τὴν κρούπεζαν τῶν ἀρχαίων, τὸ κοινῶς ἄλλως *τσόκκαρο* ἢ *τσόκκορο* (*socculus*), τὸ ὁποῖον κατὰ Σουΐδαν ἐλέγετο *κλάπα*⁸, κατ' ἄλλας δὲ μαρτυρίας, *ξύλινον*⁹.

¹ Φορτουνάτος Ε', 46.

² Φορεῖ φελλοὺς καὶ τὰ πόδια του, ζώνη χρουσή ἔς τὴ μέση

Α. Κ ρ ι ἄ ρ η, Κρητικά ἄσματα σ. 13.

³ Ὄρα καὶ Α. Β ε ρ ν α ρ δ ἄ κ η, Σημειώσεις περὶ παντούφλας ἐν Ἀσωπίου Ἀττικῷ ἡμερολογίῳ (1886) σ. 403.

⁴ H e s s e l i n g—P e r n o t, Poèmes Prodromiques I. 49.

⁵ Τοῦτο ἐσφαλμένως ἐν τῷ Ἑλληνικῷ γλωσσαρίῳ τοῦ Du Cange γράφεται καὶ *πατίμιν* καὶ *πατήτιον*.

⁶ Οὕτως ἐν Μακεδονίᾳ.

⁷ Ἐν Ἡπείρῳ *πατίκια* λέγονται αἱ ἐμβάδες.

⁸ Καὶ Δίων ὁ Κάσσιος 77. 4 τὰς κρούπεζας καλεῖ *κλάπας*· *κλάπας* ὑποδεδεμένος, ἐν βαλανεῖρ γὰρ ὧν ἐτύγχανε.

⁹ Ὁ Ψευδοζωδινὸς εἰς τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως (2. 276. 16 Preger) ὁμιλῶν περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ Ξυλινίτου, λέγει ὅτι ἐκλήθη οὕτως αὕτη «διὰ τὸ τὰς μοναζούσας χρῆσθαι εἰς ὑπόδησιν τοῖς οὕτω καλουμένοις ξυλίνοις». Ἐλέγετο δ' ὁ τὰ ξύλινα κατασκευάζων κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν, *ξύλινᾱς*. Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Βυζαντινῶν τινῶν ἐπιθέτων σημασία καὶ ὀρθογραφία, Ἐπει. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. 5. 16. Νῦν *ξύλενον* ἐν Σόμῃ λέγεται τὸ τσόκκαρον, τὸ ὁποῖον διὰ τὸν παραγόμενον ἦχον, καλεῖται *λαλίγι* ἐν Κρήτῃ, *λαλίγι* ἐν Φιλιππουπόλει, *λαλούγι* ἐν Ἡπείρῳ καὶ *τακατούκα* ἐν Θράκῃ.